

O nacionalizmu v arheološki teoriji in praksi

Nacionalizem je bil eden od odločilnih vzvodov za oblikovanje arheologije v sodobno znanstveno disciplino. Predstava, da tudi tista arheologija, ki proučuje zelo oddaljeno preteklost, lahko pripomore h graditvi historične in nacionalne identitete, je za večino ljudi in tudi arheologov povsem samoumevna in zato tudi razlaganje preteklosti s pomočjo nacionalnih in etničnih kategorij. V večjem delu dvajsetega stoletja je tako gledanje močno prevladovalo v prazgodovinski in zgodnjezgodovinski arheologiji in je bilo ponekod celo temeljni del uradne doktrine. Zato tudi ni presenetljivo, da se je izrazitejša kritika nacionalizma v arheologiji začela razvijati šele v zadnjih dveh desetletjih. K razvoju kritike sta največ prispevala dva dejavnika: razvoj arheološke teorije in kritične refleksije arheološke prakse, kar je v skladu s povečanim interesom za proučevanje nacionalizma v drugih družboslovnih vedah, in ponovna rast nacionalizma v svetu v zadnjih dveh desetletjih.

V arheološki teoriji in praksi je poprocesna arheologija ostro napadala "znanstveno-nevtrarno" držo procesne arheologije¹ ter zagovarjala družbeno angažiranost in odgovornost arheologov za svoja stališča in izjave. Za poprocesno arheologijo je vsako znanstveno razlaganje preteklosti tudi oblika družbenega, ideološkega in političnega diskurza v konkretni sedanjosti in zaradi tega nobena arheološka izjava ne more biti nevtralna, ker je določena z družbenim in političnim kontekstom, iz katerega izhaja; arheološka izjava je vedno v relaciji s sedanjostjo, v kateri je nastala oziroma na katero skuša učinkovati.

¹ Procesna arheologija (processual archaeology) je oznaka za arheološke šole in pristope, ki so se v 60. letih razvili v angleški, ameriški arheologiji in deloma tudi v skandinavski arheologiji in ki so skušali dokaj radikalno spremeniti arheološko proučevanje in predvsem odpraviti kulturno-zgodovinsko padigmo v arheologiji. Vodilno vlogo je imela t.i. nova arheologija – skupina arheologov iz ZDA, zbrana okrog Lewisa Binforda (Fred Plog, Charles Redman, Michael Schiffer), ki je skušala utemeljiti arheologijo kot eksaktno znanost z epistemologijo, podobno epistemologiji naravoslovnih ved. Namen je bil predvsem ugotoviti splošna pravila človekovega vedenja, ki naj bi v naslednjem koraku služila kot objektivno merilo za

testiranje hipotez v konkretnih arheoloških situacijah. Procesna arheologija je želela razviti racionalno teorijo kulture; slednja naj bi bila sredstvo, s katerim se človek (racionalno in učinkovito) prilagaja razmeram v okolju in spremembam v njem. Tako je procesna arheologija dajala prednost proučevanju ekoloških, ekosistemskih in ekonomskih vidikov človekove družbe, ker je predpostavljala, da je v teh vidikih človekovega življenja največ ponavljajočih se pravilnosti oziroma obrazcev (patterns). Njene interpretacije so se močno opirale na funkcionalistično antropologijo (kot vir za analogije in oblikovanje modelov razlag) in na neoevolucionistično šolo Leslieja Whitea, od koder je nova arheologija prevzela materialistično teorijo kulture. Nekoliko drugačen pristop (analitična arheologija) je v britanski arheologiji v poznih 60. letih razvil David Clarke, ki je prav tako želel arheologijo "disciplinirati" z epistemologijo naravoslovnih ved, vendar je v nasprotju z ameriški novimi arheologi, ki so arheologijo razvijali v smeri antropologije, poskušal razviti veliko bolj "arheološko" teorijo vede. Tudi Clarke je obravnaval kulturo s pomočjo splošne teorije sistemov, vendar je poleg antropološke teorije vključeval še teorije in modele iz ekonomske geografije, biologije, kibernetike in informatike, matematično in statistično modeliranje, in je na podlagi teh konceptov skušal oblikovati avtentično arheološko

Drugi razlog zbujenega zanimanja za nacionalizem v arheologiji je izrazita rast nacionalizma, šovinizma in rasizma v svetu v zadnjih dveh desetletjih. Vojne na prostoru nekdanje Jugoslavije, na Kavkazu in drugih "obrobni" območjih nekdanje Sovjetske zveze, rast avtonomističnih gibanj v severni Italiji, na Škotskem, v Kataloniji itn., in tudi izrazito nacionalistična politika vlad, ki so zmagale na prvih demokratičnih volitvah v vseh na novo ustanovljenih državah v srednji in vzhodni Evropi, so bili pojavi, mimo katerih ni mogla iti kritična družboslovna misel.

Na prvi pogled se morda zdi presenetljivo, da je nacionalizem imel (in še ima) tolikšen pomen pri proučevanju oddaljene preteklosti. Slednja naj bi bila zanimiva predvsem zaradi svoje "eksotike" in "drugačnosti", ne pa toliko zaradi aktualnosti. Toda vsaka preteklost je del individualne ali kolektivne identitete in pri tem ni nikakršnih omejitev, kako daleč v času poskuša neka identiteta iskati elemente svoje podobe. Čeprav je stik s preteklostjo velikokrat čustven, pa ni nikoli neposreden; ljudje vedno dojemajo preteklost prek predstav o njej, te pa so produkt kulture, politike, ideologije in drugih družbenih okoliščin. Bolj ko se zdi določen pogled na preteklost naraven in samoumeven (ali pa ga naredimo za takega), toliko težje bo spreminjati tak pogled.

S stališča arheološke epistemologije pomeni nacionalizem enega najbolj trdnih referenčnih okvirov, ki so oblikovali perspektivo opazovanja preteklosti in interpretiranje njenega pomena za določeno sedanost, obenem pa je nacionalizem pogojeval oblikovanje arheologije v znanstveno disciplino. Pojav nacionalnih in etničnih kategorij v konceptnem aparatu arheologije je produkt poznega 19. in prve polovice 20. stoletja. V epistemologiji historičnih ved je nacionalizem dokončno odpravil idejo univerzalne zgodovine in kulture človeštva in na njeno mesto postavil preteklost, sestavljeno iz serije posameznih kolektivnih zgodovín, ki nimajo več reference v univerzalni preteklosti človeštva, temveč je njihov referenčni okvir določen z nacionalnim. Dojemanje sveta prek kategorij nacionalnega in lojalnost, solidarnost in obveza do lastnega naroda so se zdeli tako naravni, vsevljučujoči in nevprašljivi, da lahko takšno dojemanje v marsičem enačimo z religioznim.² Naravnost osupljivo veliko število primerov "patriotskih" in agresivnih nacionalističnih projektov v evropski arheologiji kaže na izjemne razsežnosti nacionalizma v tej vedi, pa tudi na to, da se arheologi več desetletij niso zavedali vseh njegovih učinkov in posledic.³

V arheologiji je bil nacionalizem prisoten v skorajda vseh njenih dejavnostih: vplival je na motive raziskovanja, na definicijo pojmov in kategorij opazovanja, na prioritete v raziskavah in tudi na družbeno vlogo in podobo arheologije. M. Díaz Andreu in T. Champion (Díaz Andreu and Champion 1996, 5–6) sta poudarila štiri glavna področja učinkovanja nacionalizma v arheologiji: a) historično oblikovanje nacionalne identitete, b) oblikovanje nacionalne države in

institucionalizacijo arheologije, c) oblikovanje javne podobe preteklosti, ter d) vlogo, ki jo je imela arheologija kot podporna ("empirična") veda pri lingvističnih, etničnih in rasnih konstruktih o nacionalni identiteti.

Njun seznam pokriva tako rekoč vse dejavnosti arheologije kot "servisa" javnosti, ima pa tudi izrazite implikacije na konceptni oziroma znanstveni aparat discipline, ki je bil razvit za te potrebe. Ločevanje na "javno" in "znanstveno" arheologijo (slednjo naj bi vodila trdna interna "znanstvena" pravila in merila, neodvisna od aktualnih družbenih okoliščin), je seveda napačno in zavajajoče. Subjekti arheologije ne morejo oblikovati svojih znanstvenih izhodišč, kategorij opazovanja, metodologije in oblik interpretacije brez referenc na zunanje pogoje in družbene okoliščine arheološke prakse, ki velikokrat nastopajo v vlogi metateorij (kot npr. nacionalizem, rasizem, moško branje zgodovine itn.), katerih učinkovanja se dolgo ni zaznavalo ali posebej proučevalo. Nacionalistični, šovinistični, rasistični, seksistični in drugi stereotipi so bili in so marsikje še vedno del arzenala arheološke interpretacije preteklosti, ki jih največkrat jemlje kot nekakšno "zdravorazumsko" sklepanje.

Smisel nacionalne identitete je v povezovanju posameznika s skupino ljudi oziroma z določenim redom v svetu in če se želijo nacionalne in etnične kategorije prikazati kot univerzalni element oziroma kot naravna kategorija svetovnega reda, je takšno podobo nujno preslikati tudi v oddaljeno preteklost. Samo tako se lahko "empirično" dokaže trajnost teh kategorij (etničnost kot izvirna oblika združevanja posameznikov oziroma kot splošna lastnost človekove kulture).

Toda "trajnost" in "naravnost" teh kategorij sta kulturna in historična konstrukta. Francoska razsvetljenska politična filozofija in revolucionarna ideologija sta utemeljili narod kot najvišjega političnega suverena, nemška idealistična filozofija zgodovine (predvsem J.G. Herder⁴), pa je to politično-filozofsko definicijo obogatila še s konceptom nacionalnega duha oziroma karakterja, kot temeljno duhovno substanco, ki prežema vso eksistenco naroda in določa tudi vse materialne in nematerialne vidike njegove eksistence. Razsvetljenska politična filozofija je narodu odprla vrata v naravno pravo, nemška romantična filozofija pa je njegovo "naravnost" vsidrala globoko v preteklosti. Da bi nova ideologija lahko odpravila stari red, je nujno potrebovala tudi novo razlago zgodovine in kulture. Potrebna je bila preteklost, ki je bila bolj "naravna" in "objektivna" kot preteklost starega reda, in potrebne so bile "empirične" potrditve za tako preteklost. S tako preteklostjo se je moral identificirati kar največji del sonarodnjakov in zato je bilo treba ustvariti imaginarij skupnih simbolov, kulturne dediščine in drugih podob, potrebnih za oblikovanje nacionalne identitete in kohezije.

*"Abbiamo fatto l'Italia, adesso dobbiamo fare gli Italiani"*⁵ – težko bi našli izjavo, ki bolj plastično definira vlogo kulture v

branje in interpretacijo arheološkega zapisa. Popprocesna arheologija (post-processual archaeology) se je v 80. letih v britanski in skandinavski arheologiji razvila iz kritike procesne arheologije. S tem terminom označujemo serijo dokaj heterogenih pristopov, ki iz različnih izhodišč (kritična teorija družbe, marksizem, fenomenologija, strukturalizem M. Foucaulta, strukturacijska teorija A. Giddensa, dekonstruktivizem J. Derridaja) kritizirajo razumevanje arheologije kot eksaktne znanosti in napadajo ekološki oziroma ekonomski determinizem procesne arheologije. Za popprocesne kritike je naravoslovna epistemologija v arheologiji nevzdržna in jo celo označujejo za obliko ideologije scientizma, ki proizvaja iluzijo o racionalni in materialistični teoriji kulture. Namesto ekosistemskim in ekonomskim vidikom se v popprocesni arheologiji veliko več pozornosti posveča simbolnim vidikom kulture (poudarek na idejnem in ne na materialnem), družbeni konfliktnosti (nasprotovanje konceptom ekosistemske homeostaze) in tudi družbeni vlogi samih arheologov in njihovih tekstov (kritika nevtralne znanstvene države procesne arheologije). Ob procesni in popprocesni arheologiji obstaja v sodobni arheologiji še tretja smer – tradicionalna kulturno-zgodovinska arheologija, ki še vedno prevladuje v celinski in sredozemski Evropi ter temelji na tradiciji historicizma in pozitivizma z začetka 20. stoletja.

² Edward A. Freeman, eden najpomembnejših angleških zgodovinarjev 19. stoletja, je zapisal: "Not a soul would have understood the feelings which have allowed Pan Slavism to be a great political agent in the affairs of Europe ... That feelings such as these, and the practical consequences which have flowed from them are distinctly due to scientific and historical teaching there can, I think, be no doubt. Religious sympathy and purely national sympathy are both feelings of much simpler growth, which need no deep knowledge nor any special teaching." Edward A. Freeman, *Race and Language, Historical essays, Third Series, 1879* (cf. *Modern History Sourcebook: Edward Augustus Freeman (1823-1892): Race and Language, 1879*: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/freeman-race.html>).

³ Glavna referenčna dela, ki obravnavajo nacionalizem v arheologiji, so trije zborniki: P.L. Kohl and Fawcett C. (eds.), *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*, Cambridge University Press 1995; M. Diaz-Andreu and T. Champion (eds.), *Nationalism and Archaeology in Europe*, University College Of London Press 1996; J. Atkinson, I. Banks and J. O'Sullivan (eds.), *Nationalism and Archaeology*, Cruithne Press 1996, v katerih so poleg splošnega učinkovanja nacionalizma v arheologiji predstavljeni tudi številni primeri nacionalistične ideologije

oblikovanju identitete sodobnih narodov. Nacionalizem se je lahko realiziral samo s pomočjo zgodovinskih, jezikoslovnih, literarnih in družboslovnih ved, ki so omogočile osnovni konceptni aparat in doktrino za dojemanje sveta in svetovnega reda na nov način. Za to svojo dejavnost so bile te discipline nagrajene s statusom akademskih disciplin, dobile so svoj prostor v muzejih in podeljena jim je bila pomembna vloga varuha nacionalne kulturne dediščine. Prav zato zgodovine teh ved ni mogoče obravnavati ločeno od zgodovine nacionalizma. Številni empirični kazalci jasno kažejo, da je bila "služba narodu" v 19. in velikem delu 20. stoletja enako pomemben motiv in motor raziskav, kot je to bila želja po spoznavanju resničnih dejstev o svetu narave in ljudi.

Stališče, ki vidi nacionalistično instrumentalizacijo znanosti samo kot anomalijo, do katere prihaja le, če se zanemari znanstveni postopek, je vsaj naivno, če že ne v funkciji ideologije, ki ji ustreza takšna navidezna "nevtralnost". Nevtralnost znanosti naj bi zagotavljala njena epistemologija, na ravni prakse pa metoda in šele sestop iz polja, ki so ga zamejevala metodološka pravila, je bil interpretiran kot anomalija oziroma kot neznanost. Toda pridobivanje in širjenje znanja je proces, ki se dogaja v konkretnem času in prostoru, v katerem sodelujejo konkretne osebe v konkretnih družbenih in zgodovinskih okoliščinah. V družbenih in historičnih vedah, kjer empirična dejstva nimajo enakega statusa kot v t.i. eksaktnih vedah, kjer je z njimi moč preveriti resničnost hipotez, je metoda postala najpomembnejši razsodnik, ki je odločal o znanstvenosti razlage. In prav metodologijo družbenih in historičnih ved je nemogoče razumeti brez družbenega in zgodovinskega konteksta, ki je pogojeval prioritete ter merila vključevanja in izključevanja; zgodovino Metode lahko beremo tudi kot politično zgodovino.

Nacionalizacija preteklosti

Nedavni spori, kot je bil tisti med Republiko Makedonijo in Grčijo zaradi imena Makedonije in simbolov na makedonski zastavi, ali pa spor med Slovenijo in Avstrijo zaradi upodobitve knežjega kamna na prvih tolarških bankovcih, ali pa proslava 400. obletnice bitke pri Sisku, ki sta jo pred nekaj leti vsaka zase organizirali Slovenija in Hrvaška ter pri tem popolnoma različno interpretirali vlogo Slovencev in Hrvatov v tej bitki,⁶ so samo novejši in nam bližji primeri sporov, ki nastajajo v procesu nacionalizacije preteklosti.

S tem pojmom označujemo proces transformacije zgodovine iz univerzalne zgodovine človeštva v nacionalne zgodovine. Razsežnost tega procesa lahko zelo dobro vidimo, če primerjamo dve podobi zgodovine Evrope: podobo, kakršna je predstavljala renesančna historiografija, in podobo zgodovine Evrope, kakršno je videla historiografija na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V renesansi je

zgodovina pretežno še univerzalna zgodovina človeštva, kar je posledica vpliva antičnega rimskega koncepta univerzalne zgodovine in koncepta univerzalne zgodovine, kot ga je zagovarjala Cerkev, na koncu 19. stoletja pa je Evropa predstavljena kot mozaik nacionalnih držav, identitet in zgodovin.

Politična filozofija, ki je namesto Monarhije postavila Narod kot vrhovnega suverena in kot najvišjo obliko svobode, pravičnosti in solidarnosti, je prav tako odstavila Cerkev s položaja edinega varuha Resnice in s tem dokončno postavila temelje laični znanosti kot samozakonodajnemu področju človekovega delovanja. Toda nova ideologija je prav tako potrebovala nadzor nad znanostjo, da je lahko uresničevala svoje politične cilje: npr. geografija je omogočila razumevanje zveze med narodom in njegovim teritorijem, zgodovina in arheologija sta omogočili predstavo o skupni preteklosti, ki druži sonarodnjake, etnografiji je s konceptom ljudske kulture uspelo predstaviti kulturo tretjega sloja kot temelj nacionalne kulture in zakladnico narodnega duha v njegovih najbolj prvinskih oblikah, antropologija je skušala pokazati enkratne biološke (rasne) poteze naroda, jezikoslovje, literarne vede in slovstvo so utemeljevali skupni jezik in na njem zasnovano kulturo naroda, podobno pa velja tudi za umetnostno zgodovino. Oblikovanje narodov je vsekakor pomenilo modernizacijo znanstvenega diskurza, toda namesto tradicionalne zavezanosti resnici Cerkve in Monarhije je pretežni del zgoraj omenjenih ved postal zavezan novi "resnici", ki jo je oznanjala nacionalistična ideologija. Na konceptnem področju je ta prehod zelo dobro viden v zgodovinopisju. Z aplikacijo Rankejeve zgodovinsko-kritične metodologije na začetku 19. stoletja je zgodovinopisje postalo prava znanstvena disciplina. Da bi lahko znanstveno razumeli določen zgodovinski dogodek ali pojav, ga je bilo treba proučiti v njegovem kontekstu in natančno preveriti verodostojnost vseh virov, na podlagi katerih je bil proučen ta pojav. Takšna metoda je zgodovino naredila za vedo, ki proučuje pojave, ki so enkratni, neponovljivi oziroma nezvedljivi na katerikoli drugi pojav oziroma model, in s tem je bila dokončno odpravljena razsvetljenska tradicija univerzalne zgodovine. Na njeno mesto je bila postavljena nacionalna zgodovina (Díaz Andreu and Champion 1996, 9).

Vendar nacionalna zgodovina ni nastala brez temeljev v starejših obdobjih. Že od renesanse naprej so ob univerzalni zgodovini obstajale številne regionalne zgodovine, ki so bile zlasti v srednji in severni Evropi vpete v domoznanske koncepte in so sčasoma razvile številne elemente, na katerih je kasneje gradila nacionalna zgodovina. Proces preoblikovanja regionalnih zgodovin v nacionalne ni potekal premočrtno, saj so se regionalne identitete v številnih primerih tudi upirale nacionalizaciji. To je bilo še zlasti značilno za večnacionalne in večetnične države, kot je bila Avstrija, kjer je bilo popolnoma nemogoče uveljaviti eno samo nacionalno kulturo, jezik in zgodovino, ne da bi pri tem močno ogrozili nacionalne pravice in

in instrumentalizacije arheologije po posameznih evropskih državah. Analiza vpliva nacionalizma v oblikovanju arheologije na Slovenskem je predstavljena v članku B. Slapšaka in P. Novakoviča (1996).

⁴ Najbolj znamenit zagovornik teze o narodu kot naravni kategoriji je bil J.G. Herder, ki je v svojem delu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–91) postavil temelje romantični filozofiji nacionalizma, po kateri je narod naravna kategorija oziroma predstavlja najbolj naravno stanje družbene eksistence država z enim narodom in enim narodnim karakterjem. O narodu kot naravni kategoriji govori tudi Fichte v *Nagovorih nemškemu narodu*. V nagovoru iz leta 1806 pravi: "Prve, izvirne in resnično naravne meje držav so brez dvoma njihove notranje meje. Tisti, ki govorijo isti jezik in jih vežejo številne nevidne naravne vezi, ki izvirajo davno, preden je nastala umetnost, ti se razumejo med seboj in imajo moč, da se vedno bolje in bolje razumejo – ti sodijo skupaj v nedeljivo in naravno celoto ... Tako se je tudi združil nemški narod s pomočjo skupnega jezika in načina mišljenja in se je tudi dovolj jasno razlikoval od drugih narodov srednje Evrope, kot zid, ki ločuje različne rase." (cf. J.G. Fichte, *To the German Nation*, 1806. V: *Modern History Sourcebook: Fichte: To the German Nation*, 1806; <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1806fichte.html>). Tudi

ideologi francoske revolucije so zagovarjali enako stališče: "Narod je tu pred vsem drugim, je vir vsega. Oblikuje se zgolj iz naravnega prava, pred njim in nad njim je samo naravno pravo. Narod nikoli ne izstopi iz naravnega stanja. Narod je že samo po tem, da je, vse, kar lahko je. Njegova volja je vedno zakonita, on sam je zakon." (Abbé Sieyès, *Qu'est-ce que le tiers état*, 1789; cf. Mayer 1991, 110).

⁵ Izjava politika Massima d'Azeglia leta 1870 ob združitvi Italije.

⁶ Pravzaprav sta imeli obe interpretaciji kar nekaj skupnih točk. Obe sta govorili o Slovencih in Hrvatih kot o narodih in obe sta videli v "svojih" vojakih stražo krščanstva. Obe strani sta tudi poudarjali, da je bilo v turški vojski precejšnje število Srbov, kar naj bi bilo sporočilo v kontekstu vojn na tleh nekdanje Jugoslavije. In ne nazadnje, obe proslavi sta dobra primera invencije tradicije. Hrvaška stran je želela zgodovinske primere, na katere bi navezala tradicijo državotvornosti in teritorialno obliko sodobne hrvaške države, medtem ko je slovenska stran poskušala najti tradicijo za svojo vojaško zgodovino (proslavo v Ljubljani je organiziralo ministrstvo za obrambo).

⁷ Eden najbolj razvpitih primerov kolizije med "javno rabo" in "uradnim trženjem" spomenika je Stonehenge. Vse do sredine 80. let je sredstva za njegovo vzdrževanje prispevala država, sam spomenik

občutenja posameznih manjšinskih narodov in etnij, ki pa so skupaj pomenili večino. V Avstriji je politika podpirala razvoj regionalnih (deželnih) identitet še vse do sredine 19. stoletja in s tem v marsičem upočasnila nastajanje nacionalnih kultur in potrebnih institucij.

Nacionalizacija preteklosti je glavna strategija, s katero se skuša nacionalizem polastiti dela preteklosti in ga preoblikovati za svoje potrebe. V končni posledici ta proces pripelje do tega, da preteklost postane dobrina, ki ima številne lastnosti materialne lastnine, vključno s svojim lastnikom (narodom) in vsemi pravicami, ki iz lastništva pritičejo. V takem kontekstu postane nacionalna kulturna dediščina reificirana oblika nacionalizirane preteklosti. Njena materialna plat se ne kaže samo v tem, da so predmeti, spomeniki in določeni kraji dejansko fizični predmeti, ki jih je moč otipati, videti v živo in tudi drugače zaznati s čutili, kar samo povečuje emotivne odzive, temveč so tudi dobrina oziroma blago, ki ga je v imenu naroda mogoče tržiti (vstopnine, spominki, proslave, tiskovine itn.).⁷

Toda za oblikovanje nacionalne zgodovine je potrebno več kot samo sinteza regionalnih zgodovin v nacionalno. Nacionalizacija preteklosti mora vključevati sintezo na horizontalni osi (vključitev različnih regionalnih tradicij) in na vertikalni osi (vključitev tradicij, kultur in zgodovin različnih družbenih slojev). "Uporabniki" nacionalne zgodovine se morajo identificirati tudi s preteklostjo "obrobnih" delov narodnega korpusa in z zgodovino socialno drugačnih slojev.

Proces nacionalizacije preteklosti vključuje dva glavna in vzporedno potekajoča procesa: a) selekcijo in izključevanje ter b) prilastitev oziroma institucionalizacijo preteklosti. V tem procesu so udeležene tako znanstvene discipline kot tudi druge dejavnosti, kot so literarno, likovno in glasbeno ustvarjanje, ki skupaj z znanstvenimi interpretacijami oblikujejo podobo nacionalne preteklosti. Končni rezultat je kanonizirana interpretacija oziroma razlaga preteklosti (njena vsebina in oblika) naroda z registrom skupnih simbolov, referenc in stalnih mest, prek katerih se vedenje o narodu najbolj učinkovito širi v javnosti. Ne smemo namreč pozabiti, da je nacionalizirana preteklost pomembno sredstvo mobilizacije za določene politične cilje in projekte.

S selekcijo je nacionalizem skušal izbrati tiste elemente preteklosti, za katere je predvideval oziroma jih je želel predstaviti kot skupne večini narodnega telesa in s katerimi bi se večina sonarodnjakov lahko identificirala. V močno razslojenih evropskih družbah 18. in 19. stoletja in večetničnih oziroma večnacionalnih državah, kjer so različni sloji in etnične skupine imeli lastno kulturo, je projekt utemeljevanja skupnih kulturnih osnov zahteval izjemne napore in investicije v gradnjo muzejev, ustanavljanje akademij, univerz, knjižnic, preoblikovanje izobraževalnega sistema itn.

Pri selekciji so bile arheološke ugotovitve zelo upoštevane, saj so v njih skušali najti "empirične" elemente nacionalne oziroma etnične

zgodovine v oddaljeni preteklosti. V kontekstu nacionalizma v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja je zaradi takšnih pričakovanj arheologija čedalje bolj pridobivala na pomenu in relevantnosti; dlje ko se je lahko seglo nazaj v čas, bolj utemeljena se je zdela nacionalna preteklost. Zato je tudi logičen svojevrsten "obrat" v iskanju vzorov iz preteklosti. Medtem ko je bila antika še v razsvetljenstvu glavni kulturni vzor, sta z romantičnim obdobjem veliko pridobila prazgodovina in srednji vek. Ta obrat je bil predvsem rezultat dveh dejavnikov: razvoja same arheologije, ki je prinašala spoznanja o najstarejših obdobjih človekove preteklosti, in nacionalistične ideologije, ki je potrebovala specifično preteklost oziroma zgodovino lastnega naroda, ne pa zgodovine civilizacije in njenih del. Poleg tega pa velik del Evrope ni bil vključen v rimsko državo in referenc za najstarejšo nacionalno zgodovino ni bilo moč iskati v antiki, celo nasprotno, Rimljani so bili pogosto "sovražniki" predpostavljenih prednikov.⁸

Selekcije nujno implicira izključevanje. Tako kot narod sam sebe najprej prepozna kot nekaj, kar je drugačno od "njih" oziroma "onih", tako je treba tudi definirati "našo" preteklost z izključitvijo "njihove" preteklosti. Nacionalna preteklost je lahko nacionalna samo, če jasno definira svoje subjekte. Drugi pomemben učinek, ki se doseže z izključevanjem, je zaščita nacionalizirane preteklosti pred vdorom elementov, ki bi nasprotovali kanonizirani interpretaciji, kot jo definirajo muzeji, izobraževalni sistem in drugi aparati, s katerimi razpolaga nacionalna ideologija.

Dokončna polastitev preteklosti (njena institucionalizacija) je samo še formalni korak, ki ga je nacionalna država izvedla s pomočjo svojega kulturnega, izobraževalnega in pravosodnega aparata, ki je izbrano preteklost dokončno pretvoril v nacionalno dobrino. Ne smemo pozabiti še enega pomembnega motiva za polaščanje arheološke preteklosti – utemeljevanje "historičnih pravic" do teritorijev. *Ius primi possidenti* je bil še vse do konca druge svetovne vojne povsem legitimno načelo v mednarodni politiki⁹ in še danes ni povsem izginilo.¹⁰

Poteze nacionalistične preteklosti

Raziskovanje in pisanje o preteklosti v nacionalnih okvirih in kategorijah oziroma skozi optiko in za potrebe nacionalnega je brez dvoma legitimno znanstveno stališče. Narodi, nacije in etnične skupnosti niso samo analitične kategorije, temveč so zgodovinska in družbena realnost. Ali bodo znanstveniki opazovali in razlagali predmet svojih raziskav skozi nacionalno optiko, ni odvisno samo od njihovih osebnih prepričanj in stališč, temveč jih k temu navaja tudi institucionalni okvir, v katerem delujejo. In "least but not last", od ved, ki proučujejo preteklost, se pričakuje, da se bodo pretežno

pa je bil ob minimalnih varnostnih ukrepih dostopen vsem. Spomenik so svobodno uporabljale tudi različne verske skupine, ki so organizirale svoja slavlja ob solsticijih, ekvinokcijah in drugih dneh v letu. Z nastopom Thatcherjeve je bil Stonehenge postavljen pod veliko strožji režim: bil je ograjen, omogočen je bil samo organiziran dostop v manjših skupinah, nepooblaščenim osebam ni bil dovoljen dostop, prepovedana so bila vsakršna neuradna slavlja. Glavni razlog, ki ga je navajala takratna vlada, je bila ogroženost spomenika zaradi "vandalizma", sramotnih početij in velikih stroškov za njegovo vzdrževanje. Obenem pa je bila zgrajena nova cesta, ki je močno posegla v ritualno krajino Stonehenga, zgrajen je bil hotel, pobirala se je vstopnina, prosto fotografiranje detajlov ni bilo več mogoče, ker so bili obiskovalci preveč oddaljeni od spomenika (lahko pa so kupili fotografije v uradnih prodajalnah!), dovoljene so bile samo uradne prireditve itn. (o tem več v Chippindale 1994, 251–264).

⁸ Eden zelo pogostih stereotipov je gledanje na prihod "tujerodne" civilizacije oziroma kulturno višje razvite družbe kot na svojevrstno zgodovinsko tragedijo v nacionalni zgodovini. Nacionalistična podoba prazgodovine je bila zelo idealizirana. To naj bi bil čas, ko civilizacija (urbanizacija, industrializacija, tržna ekonomija) še ni "pokvarila" nacionalnega duha, ko so vladale vrline, visoka morala posameznikov in

splošna solidarnost. S prihodom "tujcev" pa naj bi te vrline in tradicionalne vrednote zamrle. Projekcija teh idealov v prazgodovinsko ali zgodnjezgodovinsko obdobje je bila zelo pogost pojav in še posebej značilna za t.i. romantično arheologijo v večini evropskih držav, ki je polna stereotipov o "otroški" oziroma "mladostni" dobi naroda. Slednje so še zlasti eksploatirala različna literarna, umetniška in psevdoznanstvena dela. Npr. motiv "junaškega" poraza Galcev pri Aleziji, legende o kralju Arthurju in njegovih bojih s Sasi, poraz proti Normanom v bitki pri Hastingsu; poraz Judov pri Masadi. To lahko vidimo tudi v Prešernovem Krstu pri Savici, v Levstikovem in Jurčičevem epu o Tugomerju, v literarnih opisih odpora Ilirov proti Rimljanom itn.

⁹ Tak primer, ki se tiče ozemlja Slovenije, je bila rapalska meja. Italijanska diplomacija se je med drugim tudi sklicevala na teritorialne pravice, ki naj bi jih imela Italija kot "dedinja" antičnega Rima (glej v Bitelli 1999, 19–24).

¹⁰ Srbski nacionalisti so svojemu geslu "tam, kjer so srbski grobovi, tam so srbska tla" dejansko želeli dati "trdno" podlago tudi z arheološkimi izkopavanji srednjeveških grobišč v okolici Knina v času zasedbe Krajine.

posvečale proučevanju domačega prostora, zgodovine, kulture in problemov, relevantnih za določeno skupnost oziroma javnost (državno, nacionalno, regionalno, lokalno itn.). Velik del strokovne in laične javnosti daje raziskovanju nacionalne zgodovine in dediščine posebno mesto med raziskovalnimi področji, ker se pričakuje, da bodo nova spoznanja dograjevala in utrjevala nacionalno identiteto.

Toda ali obstajajo objektivna merila, s katerimi lahko razmejimo patriotsko motivirano raziskovanje in pisanje od nacionalističnega? Če nacionalizem ne more obstajati brez nacionalne preteklosti, ali lahko slednja obstaja brez nacionalizma? Ali lahko za nacionalistično pisanje označimo samo tisto, ki v imenu lojalnosti in privrženosti svojemu narodu agresivno nastopa do drugih narodov in etničnih skupnosti in jim odreka enake pravice, kot jih zahteva za svoj narod? Do katere točke so patriotski motivi še skladni z znanstveno prakso in kje nastopi njihova zloraba? Ali je instrumentalizacija arheologije in drugih zgodovinskih ved nekaj, kar prihaja od zunaj, in znanstveniki ne morejo biti odgovorni, kako njihove rezultate interpretirajo drugi? Ta in podobna vprašanja so ključna za premišljanje o konstrukciji nacionalne preteklosti.

Objektivnih meril, s katerimi bi lahko jasno razmejili med patriotskim in nacionalističnim pisanjem, seveda ni. Notranje znanstvena merila in pravila so nepopolna in zanašati se samo na to, da bosta konkurenca trditev in "notranja" kritika sami izločili pleve od semena, je zmotno.

Toda položaj ni tako brezizhoden; prav zato, ker je nacionalizem historični pojav, se nam zdi proučevanje zgodovine vede kot glavna pot, po kateri lahko pridemo do kar učinkovitih meril. Zgodovina arheologije, zgodovine, etnologije, antropologije, umetnostne zgodovine in geografije je po eni strani polna situacij, ki kažejo instrumentalizacijo teh ved za ideološke, nacionalne in celo rasistične namene, po drugi strani pa se je vedno našlo kritično pero, ki je opozarjalo na zlorabe in deviacije v znanosti. Tudi v situacijah največjega ideološkega (ali pa nacionalističnega in rasističnega) enoumja (npr. v nemški arheologiji pod nacističnim režimom, v južnoafriški arheologiji v času apartheida ali pa v sovjetski arheologiji v času najhujšega stalinizma) se je s pojavom "slabe" arheologije bolj ali manj sočasno pojavila tudi njena kritika. Slednja je še toliko bolj dragocena, ker je nastala v družbenem kontekstu, ki je promoviral "slabo" arheologijo, in nam zato omogoča še natančnejše razumeti sam kontekst in mehanizme vplivanja na znanost. Za proučevanje nacionalizma je vsekakor pomembno tudi dejstvo, da se v zadnjih dveh desetletjih v pravnem in političnem življenju čedalje bolj postavlja v ospredje suverenost posameznika in človekove pravice kot merilo svobode in demokratičnosti družbe.

Po današnjih merilih lahko večji del evropske arheologije do konca druge svetovne vojne brez večjih težav označimo kot nacionalističen. Številni arheologi, prazgodovinski in klasični,

so naravnost tekmovali v dokazovanju nekdanje slave predpostavljenih etničnih prednikov in s tem neposredno ali posredno tudi zahtevali historične pravice (običajno je šlo za teritorije) za svoj narod ali državo oziroma so hoteli utemeljevati nacionalno ali raso superiornost svojega naroda s superiornostjo predpostavljenih prednikov. Tu ni šlo samo za najbolj skrajne primere, kot sta identifikacija fašističnega režima z antičnim Rimom ali pa identifikacija Nemcev z nordijsko raso, kot predpostavljeno vodilno indoevropsko raso, temveč lahko takšne primere najdemo tako rekoč v vseh nacionalnih arheologijah. Del tovrstnih interpretacij je vsekakor treba pripisati "obrambi" pred nacionalističnimi arheologijami ekspanzivnejših in močnejših sosedov, vendar je v vseh primerih šlo za skorajda identične načine "dokazovanja" arheoloških tez. Izkušnje z rasistično, šovinistično, seksistično, imperialistično in kolonialno arheologijo so večini kritičnih opazovalcev in praktikantov te vede v glavnem znane in več kot stoletje dolga zgodovina kritike instrumentalizacije arheologije nam ponuja številne "šolske" primere zlorab in deviacij, s pomočjo katerih lahko prepoznavamo podobne ali analogne situacije v sodobnem arheološkem proučevanju.

Po drugi strani pa tudi sami arheološki podatki niso povsem brez moči pred "slabo" arheologijo. Razvoj teorije, konceptnih orodij in metodologije arheologije je pripeljal do spoznanja, da se tudi arheološki podatki "upirajo" različnim interpretacijam in jih kljub njihovim številnim slabostim ni mogoče svobodno prilagajati vnaprej določeni teoriji. Zelo hitro pride na plan nekonsistentnost med njimi in vnaprej postavljeno teorijo. Če je v arheološkem sklepanju zelo težko aplicirati načelo *modus ponens*, je zato toliko bolj pomembno upoštevati načelo *modus tollens*. Drugače povedano, če ne moremo jasno vedeti, kaj nam arheološki podatki povedo, pa lahko vsaj določimo tisto, česar nam arheološki podatki ne morejo reči, in na tej točki lahko iščemo mejo med upravičenim sklepom in špekulacijo. Nacionalistično arheologijo lahko med drugim prepoznamo tudi po tem, da v svoji interpretaciji podatkom pripisuje veliko več, kot so ti dejansko sposobni povedati.

Kritike in analize nacionalizma so pokazale na nekaj splošnih značilnosti podobe preteklosti, kot jo konstruira nacionalizem. Ta ne potrebuje preteklosti samo zato, da bi dokazal dolgo življenje naroda in moč njegovega duha, temveč mora taka preteklost mobilizirati ljudi. In prav na tem mestu zna biti zdrs iz znanstvenega diskurza največji. Nacionalizem dejansko ne potrebuje preteklosti, "kot se je ta resnično zgodila", temveč specifično, prirejeno in marsikdaj tudi izmišljeno preteklost. Prvotni namen ni spoznavanje dejstev o preteklosti, temveč mobilizacija, emocija in legitimacija nacionalnih ciljev, kot jih dojema in plasira nacionalistična elita. Mobilizacija je praktična dejavnost, ki potrebuje učinkovita sredstva, s katerimi sproži in razširi pričakovane emocije in odzive, in je za svoje cilje pripravljena brez večjih težav žrtvovati znanstveno epistemologijo.

¹¹ *Take primere lahko vidimo v kosovskem mitu v Srbiji, ki je bil izrazito eksploativan v t.i. mitingih resnice ob koncu 80. let ("samo sloga Srbina spašava"), ali pa v Tudmanovem poskusu vpeljati mit o Hrvatih kot "predzlu krščanstva", kot straži, ki je Evropo varovala pred osvajalci z vzhoda (npr. proslava 700. obletnice zmage nad Mongoli na Grobniku pri Reki (ta bitka ni bila nikoli znanstveno potrjena), proslava 400. obletnice zmage nad Turki v bitki pri Sisku).*

¹² *Romantična umetniška produkcija 19. stoletja je bil eden glavnih generatorjev nostalgичnih občutkov. Toda ti niso bili vedno tesno povezani z nacionalnimi težnjami. Preteklost, ki jo je slikala romantična nostalgija, je poudarjala ideale svobode, naravnega življenja in družbene harmonije – podobo družbe, ki jo je ponujala tudi nacionalistična ideologija. Romantične arheološke (prazgodovinske in srednjeveške) krajine so bile polne sve-tišč, magičnih krajev in številnih drugih spomenikov predvsem duhovne narave in so bile rezervirane predvsem za heroje, poglavarje in svečenike, skratka osebnosti visokih moralnih in duhovnih vrednot, ki so bile sposobne voditi svoje ljudstvo na nemirnem prizorišču zgodovine, toda po drugi strani je bila romantična nostalgija tudi reakcija na intenzivno industrializacijo in nove družbene odnose, ki so temeljili na kapitalstskih razmerjih in so radikalno spreminjali življenjski prostor in*

Eno najučinkovitejših sredstev, s katerim je moč "poenotiti" in po potrebi mobilizirati ljudi, so miti. Ti niso samo idealizirani "avtoportreti" nekega naroda in njegove preteklosti, ki jih večina sprejme za "resnico" oziroma zgodovinsko dejstvo, temveč so tudi sredstvo, s katerim se "poučujejo" nadaljnji rodovi in se tako vključujejo v skupnost. Miti, ki učinkujejo zelo emocionalno (ponos na zmage in junaštva naših prednikov, jeza nad krivicami, storjenimi v preteklosti), so velikokrat predstavljeni kot modeli za interpretiranje aktualne realnosti oziroma se iz njih črpajo "nauki" za sedanjost.¹¹ In največjo učinkovitost dosežejo miti o narodu, ko so predstavljeni v literarnih oblikah, ki po eni strani niso zavezane znanstveni metodi in diskurzu, po drugi pa so sposobne zbujati zelo močna čustva.

Podoba arheološke (oddaljene) zgodovine naroda je v nacionalistični perspektivi "urejena" in "harmonična". V "otroški" dobi naroda, ki je postavljena nekako zunaj časa, so vladali družbeni red, harmonija in solidarnost. Vsakdo je "poznal" svoje mesto in dolžnosti v družbi in prav zavedanje tega naj bi vzpostavljalo prosperiteto. Konstantni sta bili predvsem dve grožnji, ki sta zahtevali stalno pripravljenost – grožnja pred vdorom "tujega" (invazije tujih plemen, vojaški porazi, kolonizacija tujcev...) in grožnja pred zlomom notranje solidarnosti, ki so jih običajno "povzročala" izdajstva, tehnološke inovacije, nesolidarno bogatenje, opuščanje vere "starih", amoralnost ipd. Takšna harmonična in idilična podoba je bila zelo tesno povezana z občutkom nostalgije, ki je izraziteje prihajal na plano v času družbenih kriz, vojaških in političnih porazov, fragmentacije tradicionalnih družbenih oblik in vdora inovacij v 19. in 20. stoletju.¹²

Nacionalizem potrebuje predvsem linearni in neprekinjen tok zgodovine, da jo lahko uspešno plasira v čim širši javnosti. Zgodovina naroda je običajno predstavljena po posameznih etapah (periodizacija nacionalne zgodovine), pri čemer je vsaka etapa morala vsebovati zasnovo za naslednjo. Zveznost med etapami je nujen pogoj, da se zgodovina naroda prikaže kot naravni tok, in tudi prekinitve so bile interpretirane kot del tega toka zgodovine. Prehodi med posameznimi etapami so bili sicer največkrat zaznamovani z nasilnimi dejanji (npr. z različnimi vojnami), toda ne glede na poraz ali zmago je narod v vsaki naslednji etapi še dodatno krepil zavest o samem sebi. Pri zmagi je šlo za jasno potrditev zmagoslavja narodnega duha in solidarnosti, porazi pa so bili interpretirani kot hude preizkušnje, ki so zahtevale še večjo solidarnost, lojalnost in žrtvovanje, kar je na koncu prav tako še bolj utrdilo nacionalno zavest. V obeh primerih je nacionalna zavest samo pridobivala – "Volksgeist" ni mogel nikoli izginiti, dokler so obstajali pripadniki določenega naroda oziroma njihova dela.¹³ Lahko se je začasno umaknil iz prvega plana, da bi se okrepljen kasneje zmagoslavno pojavil v eni od naslednjih etap.

Naturalizacija preteklosti je naslednja izrazita značilnost nacionalistične podobe preteklosti. Preteklost naroda, zlasti tista oddaljena, se kaže kot nekakšno naravno (tudi zunajčasno) stanje ali red. Družba je predstavljena kot organizem, njena pravila pa kot zakoni narave. Ena najbolj očitnih oblik naturalizacije preteklosti naroda je periodizacija nacionalne zgodovine, ki jemlje vzore iz narave: npr. iz naravnih ciklov, kot so letni časi (pomlad narodov, obujanje iz (zimskega) sna, zora naroda, jutro ...), iz ritmov rasti (otroška, mladeniška, zrela in starčevska doba), ali pa terminologija, ki črpa svoje prispodobе iz sorodstvenih razmerij (očetnjava, domovina, država kot mati, sonarodnjaki kot bratje in sestre, ustanovitelji naroda kot očetje domovine itn.), telesa (glava, srce, narodno telo, prometne žile), narave (zvezda Danica, izviri ipd.).

Nacionalizem potrebuje tudi dramatično preteklost, s katero zelo učinkovito čustveno mobilizira "poslušalstvo" in omogoča zelo uspešno identifikacijo s takšno preteklostjo in njenimi nosilci. "Dobri fantje" so nujen pogoj nacionalistične zgodovine, toda kot taki se lahko izkažejo samo, če so soočeni s "slabimi" in če uspešno prestanejo vse preizkušnje.¹⁴

Za nacionalizem je zgodovina vedno *magistra vitae*. Takšna preteklost ne ponuja samo odgovorov, kdo smo "mi" in kdo so "oni", kaj smo bili, kaj smo želeli in kaj želimo postati, temveč nas tudi uči, kaj se iz preteklosti moramo naučiti. Katere vrline in sposobnosti krasijo naš narod oziroma česa se moramo izogibati, kar je narod v preteklosti privedlo do hudih preizkušenj. Didaktičnost preteklosti je nujna za enkulturacijo, utrjevanje kohezije in negovanje tradicije.

Prav tradicija je eno najmočnejših sredstev, s katerim se lahko ohranjata kohezija in identifikacija s skupno preteklostjo, simboli, dogodki in kraji. Muzeji in druge podobne institucije, ki so v razsvetljenstvu še nastajale kot (javne) zakladnice znanja in dosežkov, so od 19. stoletja naprej postajale tudi pomembne zakladnice tradicije in reificirane kulturne (nacionalne) dediščine. Toda tradicijo, ki naj bi bila skupna vsem slojem naroda, je bilo v 18. in 19. stoletju treba šele najti (in tudi iznajti¹⁵) ter jo predstaviti na način, sprejemljiv za večino sonarodnjakov. To nalogo so sprejeli lingvisti, zgodovinarji, etnologi, umetniki in drugi ustvarjalci, ki jim je uspelo v manj kot enem stoletju oblikovati register označevalcev in referenc, v katerem se je lahko prepoznaval posameznik kot pripadnik določenega naroda, se identificiral z njegovo preteklostjo in simboli.

In na koncu, nacionalizem je tradicionalno tesno povezan s seksizmom. Nacionalizem je nastajal v družbi 18. in 19. stoletja, ki je poznala bolj ali manj jasno oziroma "naravno" delitev dela in družbenih vlog spolov in jo je lahko brez večjih težav projicirala v arheološko preteklost. V stari "harmonični" družbi je moral vladati red tudi v odnosih med spoloma, kjer so moški obvladovali javno življenje, vojno, lov, ekonomijo in skoraj vso intelektualno in umetniško ustvarjalnost, ženske pa so bile potisnjene v sfero zasebnega oziroma

tradicionalni red v njem (npr. izguba regionalne identitete in avtonomije, lokalnega dialekta, ki se je moral umakniti uradnemu jeziku itn.), kar je zahtevala administracija nacionalne države.

¹³ V nekaterih primerih sploh ni bil potreben "narod", da bi se njegov Volkgeist naprej širil. Še dolga stoletja po propadu civilizacije antične Grčije in Rima so kreposti in vrline klasične antike, uresničene v umetniških, literarnih, arhitekturnih in drugih delih, delovale v okviru sodobne evropske civilizacije. Antične virtutes so bile npr. zamišljene kot osnova za oblikovanje sodobnega in nacionalno zavednega meščana (*Bildungsbürgerum*) v Nemčiji 19. stoletja, glej v Marchand 1996, 24–35).

¹⁴ Dobre analogije lahko najdemo v športu, ki je v sodobni družbi nekakšen "otok dopuščene agresivnega nacionalizma". Agresivno izkazovanje nacionalističnih, šovinističnih in rasističnih čustev se ne samo tolerira (marsikateri slogan bi v normalnih okoliščinah končal na sodišču zaradi razširjanja nacionalnega in rasnega sovraštva), temveč se tudi spodbuja s sredstvi propagande, množičnimi mediji, s finančno podporo agresivnim navijaškimi skupinami itn. Težko bi našli primere večje "katarze", kot je tista, ki jo proizvede dramatična zmaga nacionalnega nogometnega moštva nad "arhetipskimi" nasprotniki.

¹⁵ Od nešteti primerov invencije tradicije so

verjetno najbolj znameniti škotski kilti, ki so postali del škotske tradicije šele v 19. stoletju, vendar so bili predstavljeni kot nekaj, kar naj bi več stoletij označevalo škotske klane.

¹⁶ Ni naključje, da so bili med arheološkimi najdbami v muzejih na najpomembnejših mestih razstavljeni predvsem moški predmeti, predvsem orožje (meči, oklepi, čelade, sulice), predmeti, povezani s poveljarskimi in svečeniškimi funkcijami, in šele nato izrazito "ženski" predmeti (npr. statve, preslice, vsakodnevno kuhinjsko posodje ...).

so bile vedno prikazane kot pasivnejši spol.¹⁶ Na začetku naroda stojijo vedno njegovi "očetje", skoraj nikoli "matere". Model Penelope, ki varuje dom, otroke in tradicijo in obenem do zadnjega brani čast moža s svojo "čistostjo" in vzdržnostjo, je podoba, ki jo verjetno najpogosteje srečujemo v nacionalistični podobi arheološke preteklosti. Če pa gre za "Amazonke", se poudarjajo moški atributi. Prav v razlagah vlog spolov srečujemo največ stereotipov. Ženske so tradicionalno postavljene v dom, torej v kraj, kjer se tradicija na najbolj neposreden način (z vzgojo) prenaša na potomstvo, zato je paradoksalno, da jim številne arheološke interpretacije odrekajo večji pomen in kreativnost pri širjenju kulture. Zelo pogoste so interpretacije, ki tehnološke in kulturne inovacije označujejo kot "kapaciteto" moških. Tradicionalni model delitve dela v lovsko-nabiralniških skupnostih je lov označeval kot izrazito moško domeno, medtem ko naj bi bilo nabiralništvo predvsem žensko opravilo. Toda s prehodom na poljedelstvo je v tradicionalni razlagi nastal popoln preobrat – moški je bil tisti, ki je uvedel in obvladal novo tehnologijo pridelovanja hrane, ne pa ženske, ki so morale imeti (po tem istem tradicionalnem modelu delitve dela) veliko več izkušenj in znanja o rastlinah.

Potencialna subverzivnost ženske je bila velikokrat prikazana tudi v zgodovinskih literarnih delih. Pogosto je bil razlog za izdajo "nacionalne ideje" ali denar ali pa ženska, katere čari so omrežili glavnega protagonista (največkrat vojščaka) in ga "pomehkužili" (Črtomir in Bogomila; Ondrej, mlajši sin Tarasa Bulbe ...) ali pa je ženska nezvestoba skrhalo moč moškega junaka (npr. Artur in Ginevra).

Nacionalizem in oblikovanje znanstvene arheologije

Šele takrat, ko je bila "veda o starinah" sposobna dati svoj izvirni prispevek k nacionalni preteklosti, se je pričel proces njene institucionalizacije na nacionalni ravni. Pri tem sta imeli klasična in prazgodovinska arheologija različni vlogi. Medtem ko je bila za Grčijo in Italijo antika glavna historična in kulturna referenca, na katero se je sklicevala nacionalna ideologija, so nacionalne ideologije v zahodni in srednji Evropi v antiki videle predvsem ideale civilizacije, demokracije, prava in umetnosti, in dediščino antike naj bi bili sposobni razumeti in razvijati samo najvišje razviti narodi. Prestiž na tem področju je pomenil tudi prestiž v mednarodnih odnosih. Britanci, Američani, Francozi in Nemci so vse do prve svetovne vojne tekmovali, kdo bo v Italiji, Grčiji in tudi v Egiptu in na Bližnjem vzhodu raziskal in v svoje muzeje pripeljal najlepše arheološke in umetniške spomenike starih civilizacij in tako postal njihov "varuh" za bodoče rodove.

Prazgodovinska arheologija je imela drugačno nalogo, prinašala naj bi empirične dokaze za etnogenezo narodov in dokaze o teritorialni razprostranjenosti prazgodovinskih plemen in ljudstev.

Druga naloga prazgodovinske arheologije, kot so jo videli v nacionalni perspektivi, pa je bilo odkrivanje izvora specifične kulture, za katero se je predvidevalo, da vsebuje in odraža izvirne manifestacije nacionalnega duha.

Toda čeprav sta bili obe arheologiji uporabljeni v nacionalizaciji preteklosti in v oblikovanju nacionalne identitete, sta si bili obenem hudi tekmici za vodilno mesto med vedami, ki proučujejo oddaljeno preteklost. Zelo ilustrativen je položaj v Nemčiji v času pred njeno združitvijo v nacionalno državo. Poskus navezave nacionalne, historične in kulturne identitete Nemcev na arheološko preteklost je potekal po dveh, marsikdaj nasprotujočih si linijah; pogojno bi ju lahko označili kot "populistično" in "aristokratsko". Prva se je navezovala na historično domoznanstvo (*vaterländische Altertumskunde*) in je skušala definirati "nacionalno" prazgodovino, medtem ko je druga iskala vzore v klasični antični civilizaciji. Vse do konca 19. stoletja je bila "aristokratska" smer precej bolj uspešna, saj ji je uspelo uveljaviti klasične *virtutes* kot temelj "Bildungsbürgertuma" (novega modernega srednjega sloja državljanov) in izobrazbe državne birokracije. Od začetka 19. stoletja je bilo na univerzah čedalje več študentov, ki so končali klasično gimnazijo, kjer so klasična znanja (latinska in grška filologija, literatura in umetnost) občasno pomenila celo več kot pol vseh učnih vsebin.¹⁷ Empirični podatki jasno kažejo, da je projekt "Bildungsbürgertum" med Nemci v 19. stoletju izrazito temeljil na ideologiji klasičnih virtutes kot na iskanju referenc v germanski prazgodovini (o tem glej v Marchand 1996). "Populistična" linija, ki je bila skozi vse 19. stoletje v podrejenem položaju na univerzah, inštitutih in v učnih programih šol, se je uveljavljala kot "nacionalna" disciplina šele od začetka 20. stoletja naprej, najbolj pa za časa nacističnega režima.

Nekoliko presenetljiv primer je Italija, kjer bi pričakovali, da je antika popolnoma obvladovala referenčno polje historične in nacionalne identitete. To v pretežni meri sicer drži, toda za številne italijanske nacionaliste v času združevanja Italije je bila antika premalo "italijanska". Na jugu Italije se je od 8. st. pr.n.št. naprej oblikovala Magna Graecia, ki je dokončno prišla pod rimsko oblast šele v 3. in 2. st. pr.n.št. in je imela izjemen kulturni vpliv na razvoj rimske civilizacije, Etruščani – druga velika civilizacija v Italiji, pa so bili tujci, ki so prišli iz Male Azije. Poleg tega so bili najlepši antični spomeniki na jugu Italije in v Rimu, kjer je bil odpor proti združitvi Italije največji. Luigi Pigorini (1848–1925), utemeljitelj italijanske prazgodovinske arheologije¹⁸ in goreč nacionalist, je poskušal uveljaviti popolnoma drugačno razlago arheološke identite Italije. V neolitiku in bronasti dobi naj bi se v Padski nižini (v Piemontu, Lombardiji, Emilii Romagni in Venetu) oblikovali veliki kulturni centri, od koder naj bi se tehnološke in kulturne inovacije postopoma širile proti jugu in v pozni bronasti dobi (ok. 1000 pr.n.št.) naj bi celotna Italija imela bolj ali manj enotno kulturno podobo. Ni treba veliko, da bi v "tesi pigoriniani"

¹⁷ Ideologija "klasičnih znanj" v prvi polovici 19. stoletja v Nemčiji se je med drugim kazala tudi v relativno velikem številu mladih izobražencev, ki so se želeli aktivno vključiti v vojno za grško neodvisnost. Propaganda, ki je v turškem imperiju videla barbarsko grožnjo (analogija s perzijskim imperijem v antiki), je bila zelo nevarna tudi številnim nemškim državam in diktatorskim režimom, oživiljenim po Dunajskem kongresu 1815, ker je zagovarjala ideale svobode in nacionalne domovine. Poleti 1821, ko so se v številnih nemških mestih zbirali prostovoljci za odhod v Grčijo, je posredoval avstrijski kancler Metternich, ki je v strahu, da se bodo filohelenistična čustva prelevila v odkrit nacionalni revolt in zahtevo po demokratičnih pravicah, pritisnil na vodilne politike v drugih nemških državah in dosegel prepoved združevanja prostovoljcev in podpor-nih društev (Marchand 1996, 32–33).

¹⁸ Pigorini je za prazgodovino uveljavil izraz *paleoetnologia* – veda o starih narodih (sic!).

¹⁹ *Trojanski izvor je bil še vse do 17. stoletja pogosto stalno mesto v razlagi izvora Britancev, Francozov, italijanskih provinc in mest in celo v Turčiji je sultan poskušal legitimirati svojo pravico do osvajanj s sklicevanjem na nekdanjo trojansko slavo in moč. Šele z razvojem kritične analize antičnih tekstov in spomenikov se je v renesančni Italiji oblikovala metodologija, ki je zavračala teze o trojanskem izvoru kot nezgodovinske, tako da so bile teze o trojanskem izvoru različnih evropskih ljudstev zelo hitro opuščene že od 16. stoletja naprej.*

²⁰ *Izrazita naklonjenost nekaterih francoskih vladarjev in predsednikov z najpomembnejšimi galskimi vodji in kraji je imela v novejšem času še eno zelo ilustrativno epizodo. François Mitterand je bil eden glavnih pobudnikov ustanovitve velikega raziskovalnega centra in muzeja keltske kulture na BibRACTEJU (ust. 1995). Obe ustanovi sta bili financirani prek predsedniškega kabineta in ne po običajnih poteh ministrstev in francoskega Centre national du recherche scientifique. Mitterand je tik pred smrtjo tudi kupil manjšo parcelo na samem vrhu najdišča z namenom, da bi bil tam pokopan. Šele po burnih protestih, kako je mogoče kupiti grobno parcelo na najdišču, ki je razglašeno za nacionalni spomenik in na kraju, kjer seveda ni uradnih pokopališč, se je Mitterand moral odreči svoji želji.*

²¹ *Tretma, ki ga je prazgodovinska arheologija imela*

videli model združitve Italije 1870 in vodilne vloge severnih dežel v tem procesu. Identifikacija z antičnim Rimom je doživela popolno zmagoslavje šele v času fašističnega režima, kjer je postala uradna doktrina in tudi močan argument v mednarodnih odnosih.

Spet drugačen primer je francoska nacionalna ideologija. Ta je dolgo iskala prave vzore za svoj imaginarij "starih" referenc. Od konca 15. stoletja so potekale razprave o tem, ali so Francozi dediči Frankov, Galcev, Rimljanov ali celo Trojancev.¹⁹ Medtem ko je bila trojanska teza kmalu opuščena, so si bile prve močno konkurenčne vse do francoske revolucije, ki je močno ošibila frankovsko tezo, za časa Napoleona III. in po porazu Francozov proti Prusom leta 1870 pa je dokončno triumfirala galska teza. Prav Napoleon III. je bil največji pobudnik in sponzor raziskav BibRACTEJA (Mont Beuvray), glavnega naselja slavnega galskega plemena Hedučanov in raziskav v Aleziji, prizorišču velike bitke, v kateri je Julij Cezar porazil Vercingetoriksa.²⁰

Še v začetku 20. stoletja je obstajalo zelo ostro ločevanje na klasično arheologijo na eni strani in na prazgodovinsko in zgodnje-zgodovinsko arheologijo na drugi. Medtem ko je prva že imela precej visok in cenjen družbeni status, je bila prazgodovinska arheologija skozi vse 19. stoletje zelo pogosto obravnavana kot nekakšna polznanost oziroma v najboljšem primeru kot tehnika, s katero se pridobivajo materialni viri.²¹ Glavni očitek, naperjen proti prazgodovinski arheologiji, je bil njen skromen interpretativni potencial v primerjavi z drugimi historičnimi vedami. Klasična arheologija je imela na voljo pisane vire, epigrafiko ter umetnostne in arhitekturne spomenike, s pomočjo katerih je lahko ustvarila ustrezen referenčni okvir, v katerem je lahko interpretirala svoje najdbe in najdišča. Prazgodovinska in zgodnje-zgodovinska arheologija v 19. stoletju še zdaleč ni imela tako razvitega sistema referenc in možnosti interpretacije kot njena "sestrska" veda, zato je morala dobršen del svojih razlag vezati bodisi na referenčni okvir, kot sta ga za najstarejša obdobja oblikovali klasična arheologija oziroma antična zgodovina. Preteklost pred stoletji, do katerih so še segali najstarejši antični viri, je bila "zunaj časa" in zato težko dojemljiva, arheologija, ki se je s temi obdobji ukvarjala, pa zato znanstveno nekritična (v duhu historično-kritične metode zgodovine) in s stališča znanstvene nacionalne zgodovine dokaj neuporabna.

Premik v izboljšanju statusa prazgodovinske arheologije se je pričel šele od sredine 19. stoletja. Konceptne novosti so prihajale predvsem s treh področij: arheološkega, geološkega in antropološkega. Že v prvi polovici 19. stoletja je geologiji in paleontologiji uspelo iti še dlje nazaj v čas in pokazati na neprimerno večjo starost človeka, kot se je do takrat predvidevalo oziroma sklepalo na podlagi izračunov iz sveto-pisemske Geneze, ki je bila še v začetku 19. stoletja najpogostejša referenca za izračunavanje najstarejše zgodovine človeštva. Obenem sta geologija in paleontologija razvili stratigrafsko interpretacijo, ki je na

zelo neposreden in empiričen način omogočila arheologiji merila za relativno datacijo in kronologijo. Naslednja velika ideja, ki je v arheologijo prišla iz geologije in paleontologije, je bila ideja evolucije, ki je kmalu postala temeljna predpostavka oziroma model, po katerem se je ravnala arheološka tipologija oblik artefaktov. Prav tako pa je bilo pomembno tudi spoznanje, da okolje ni nespremenljivo in da ne more biti samo statična kulisa zgodovinskim dogodkom.

Geografska in antropološka odkritja in raziskave so številnim evropskim intelektualcem omogočila do tedaj še povsem neznana izkustva v stiku z domorodnimi skupnostmi na različnih krajih sveta. In veliko arheologov je v tem videlo izjemno pomemben vir za razumevanje načina življenja izginulih prazgodovinskih oblik življenja in kulture. S tem je še dodatno dopolnila svoj referenčni okvir interpretacije najdb, saj je antropološka perspektiva omogočila predvsem izvor analoških pojavov oziroma analogijo kot eno temeljnih oblik arheološkega sklepanja.

Odločilen korak v oblikovanju arheologije v znanstveno disciplino pa je bil storjen na področju metodologije. Teza, da je moč že v predmetih samih najti elemente in merila za njihovo urejanje, oziroma da je moč odkriti logiko v njihovih časovno-prostorskih distribucijah, je doživela pravo zmagoslavje z uvedbo triperiodnega sistema evropske prazgodovine. Skandinavskim arheologom 19. stoletja (Christian Thomsen, Jens Worsae, Niels Steenstrup, Oscar Montelius in drugi) je uspelo antikvarске metode, kot so tipologija, seriacija, relativna kronologija, koncept zaključenega konteksta itn., povezati v celovito metodologijo in predstaviti še danes veljavno periodizacijo prazgodovine na kameno, bronasto in železno dobo. To jim je uspelo neodvisno od zgodovine, epigrafike, umetnostne zgodovine in drugih ved, ki so do tedaj obvladovale referenčni okvir za proučevanje starejše preteklosti. Ustreznost triperiodnega sistema so potrdili številni empirični kazalci, dokončno uveljavitev pa so prinesle prve sinteze evropske prazgodovine in absolutne datacije, ki jih je konec 19. stoletja na podlagi primerjave z gradivom iz Troje in Egipta predlagal O. Montelius. Prazgodovinska arheologija je tako osvojila relativni čas (določanje starosti glede na druga najdišča ali najdbe) in absolutni čas (izražen v letih) in samozavestno sestopiti daleč nazaj v prazgodovino.

Patriotski motivi so imeli ves čas pomembno vlogo v razvoju metodologije prazgodovinske arheologije. Samo z dobro razvitimi tehnikami je bilo moč dobiti ustrezne informacije in proizvesti sistematično in znanstveno razlago najstarejše preteklosti lastnega naroda in njegovega teritorija. J.W. Worsae (Danec), eden od pionirjev znanstvene metodologije v prazgodovinski arheologiji,²² je pomen proučevanja prazgodovine za danski narod utemeljeval kot vir za obnovo ranjenega nacionalnega duha (poraz proti Napoleonu, odprodaja danskih kolonij, izguba Schleswiga in Holsteina) oziroma kot medij za kontemplacijo in refleksijo nekdanje slave in obujanja novega upanja za danski narod (cf. po Daniel 1978, 52).

še ob koncu 19. stoletja, zelo dobro ilustrira mnenje Theodorja Mommsena (1817–1903), Nobelovega nagradjenca za književnost (1902) za delo Zgodovina Rima, za katerega je "prazgodovina veda nepismenih in katere raziskave so opravilo za podeželske duhovnike in upokojene častnike" (glej v Vašiček 1994, 15–16 in op. 1).

²² Worsae je bil tudi predstojnik Urada za nacionalne starine in za kratek čas tudi minister za kulturo (1874–75).

²³ *Odkritje Tacitove Germanie (1451) je bil prvi primer, ko so domači zgodovinarji lahko nadomestili nezanesljive srednjeveške kronike s pravim historičnim virom, ki je omogočal lociranje ozemelj posameznih germanskih plemen, identifikacijo njihovih vodij, poleg tega pa je Germania tudi govorila o slavni zgodovini Germanov in visokih moralnih vrlinah njihovih vodij, postala je "Biblija nemških zgodovinarjev" (Sklenář 1983, 24).*

²⁴ *Npr. vojne Grkov in Perzijcev kot metafora za osvobodilno vojno Grkov; popularna interpretacija zmage germanskega vojskovodje Arminija (v ponemčeni obliki postane Hermann) nad Rimljani v Teutoburškem lesu leta 9 je bila, da je Arminij ohranil Germanio libero. Zato mu je bil leta 1875 zgrajen spomenik (Hermannsdenkmal), na katerem je pisalo: "Nemška enotnost (je) moja moč. Moja moč (je) moč Nemčije. (cf. Witjora 1990, 165). Dober primer iz našega prostora je povezava prazgodovinskih Ilirov s Hrvati oziroma z Južnimi Slovani. Ljudevit Gaj je napisal delo Tko su bili stari Iliri?, ki je izhajalo v Danici Ilirski leta 1839 (št. 5, 10–13, 15) in v katerem so bili boji Ilirov z Rimljani prispodoba za boj južnih Slovanov za narodno osvoboditev. Motiv Ilirov kot junaških upornikov najdemo tudi pri Prešernu.*

²⁵ *Izraz "kavkaška rasa", s katerim še danes pogosto označujejo belce, je prvi predlagal nemški*

Patriotizem je bil že veliko pred Worsaajem eden glavnih motivov za zanimanje za prazgodovino. K. Sklenář (1983) je v svojem pregledu razvoja arheologije v srednji Evropi zelo jasno pokazal, da so bila vprašanja etnične atribucije predmetov, etnične strukture prazgodovinskih skupnosti, kdo je v določenem obdobju poseljeval določena ozemlja, vprašanja selitev, izvora nacionalnih tradicij ipd., prisotna v srednji Evropi že vsaj od 16. stoletja. V srednji Evropi so se stikale različne religije, velike in majhne nacije oziroma etnične skupnosti, številni jeziki ter regionalne, lokalne identitete in "zgodovine". V takšnih družbenih okoliščinah je bilo povsem pričakovano, da bodo imele historične vede zelo angažirano družbeno vlogo v političnih in kulturnih bojih. Prelomni dogodek v srednjeevropski krizi skupne politične in kulturne identitete je bila tridesetletna vojna, ki je še dodatno podžgala zanimanje za lokalno preteklost in identiteto (Sklenář 1983, 24). Prioritetni problem, ki so ga skušali reševati številni zgodovinarji in antikvarji, je bila etnična atribucija spomenikov oziroma njihovo povezovanje z določenimi historično izpričanimi ljudstvi, plemeni in državami.²³ Politično branje prazgodovine je v 19. stoletju pripeljalo do pravih "bojev med predniki", kar pa je bila največkrat samo preslikava aktualnega stanja.²⁴

Problem prazgodovinske arheologije ni bil toliko v pomanjkanju historičnosti, kar so ji očitali klasični arheologi in zgodovinarji, temveč predvsem v slabo razvitih konceptnih orodjih za utemeljeno historično interpretacijo. Številne keltomanske, germanomanske in slovanomanske študije so močno podžigale nacionalne strasti v 18. in 19. stoletju, toda največkrat niso vsebovale dovolj znanstvenih argumentov in metod, da bi jih lahko takratna znanost bolj upoštevala v projektih nacionalne preteklosti. Vsekakor pa ne moremo iti mimo dejstva, da sta bili metodologija in praksa znanstvene prazgodovinske arheologije v drugi polovici 19. stoletja veliko bližje naravoslovno-antropološkimi kot pa historičnim vedam, in epistemologije naravoslovnih ved ni bilo mogoče tako neposredno vpreči v nacionalistične cilje.

Vendar pa je bil tudi naravoslovno-antropološki koncept prazgodovinske arheologije prežet z nacionalizmom oziroma, natančneje rečeno, z rasizmom. Koncept rase kot biološke kategorije je bil med številnimi strokovnjaki 19. in prve polovice 20. stoletja zelo razširjen in se je zaradi svoje navidezne empirične očitnosti mnogim zdel nevprašljiv. Teza o medsebojni pogojenosti biološke in kulturne komponente človeka je bila temelj vseh ideologij, ki so zagovarjale "naravno" supremacijo belega človeka, znotraj "bele" rase pa supremacijo določenih narodov.²⁵ Rasa se je razumela kot naravna determinanta kulture, kateri ni mogoče ubežati. Antropologija in prazgodovinska arheologija, oboroženi s pozitivistično epistemologijo in naravoslovnimi tehnikami ter v veliki meri motivirani z nacionalizmom, sta prinašali "empirične dokaze" biološke in duhovne kapacitete narodov in ljudstev. Zelo popularne so bile različne vrste

antropometričnih raziskav, ki so obetale naravoslovno utemeljitev tega, kar je pričakovala nacionalistična in rasistična ideologija. Nepotrebno je reči, da je slabo razumljena metodologija antropoloških raziskav še dodatno utrjevala rasistične in nacionalistične stereotipe, hkrati pa je ponujala "znanstveno" razlago sveta in ljudstev.²⁶ Nič manj pomemben namen tovrstnih študij pa je bil antropometrično izolirati določeno predniško "ljudstvo" in s tem "pozitivno" dokazati skupno etnično pripadnost in teritorialno razprostranjenost v preteklosti ter tako pokazati zveze med nekdanjimi ljudstvi in današnjimi narodi.²⁷

Arheološka kultura: "etničnost" materialnih ostankov in etnično ozemlje

Nacionalni (in nacionalistični) pogled na preteklost je bil v znanstveni arheologiji fiksiran s kulturno-zgodovinsko paradigmo. Reakcija na antropološko-naravoslovno prazgodovinsko arheologijo, ki se je čedalje bolj razvijala v smeri evolucionističnih teorij o razvoju človeštva in človekove kulture, ne pa v skladu z modeli nacionalizirane preteklosti, kot so jih oblikovale nacionalne historiografije, je v številnih arheoloških šolah ob koncu 19. stoletja zahtevala historično interpretacijo arheološke preteklosti in sprožila nastanek "nacionalnih" prazgodovin. Prehod od evolucionistične antropološke paradigme v prazgodovinski arheologiji h kulturno-zgodovinski paradigmi ni bil tako izrazit na ravni tehnik dela kot v konceptnih orodjih in interpretativnih modelih, kjer je "historizacija" prazgodovine implicirala novo pojmovanje "nosilcev" kulturnega in zgodovinskega razvoja. V antropološko-naravoslovni paradigmi je prazgodovina pripadala celotnemu človeštvu in arheologija je prispevala univerzalna spoznanja o človeku v oddaljeni preteklosti, medtem ko je kulturno-zgodovinska paradigma gledala na prazgodovino predvsem kot na zgodovino posameznih ljudstev in plemen. Ideal arheološke interpretacije je bila interpretacija, kakršno je poznala zgodovina. V odsotnosti pisanih virov – ti so za evropsko prazgodovino posredno segali še nekje do sredine 1. tisočletja pr.n.št. – je bilo treba iznajti drugačna orodja za prepoznavanje nosilcev zgodovinskega razvoja in procesov v arheološkem zapisu. Drugače povedano, ljudstva in plemena so morala postati tudi arheološka kategorija oziroma enota opazovanja in zato je bilo treba v arheološkem zapisu (iz)najti označevalce etnične pripadnosti.

Prav na tem mestu je bil verjetno narejen najradikalnejši korak v arheološki epistemologiji, da bi se arheološka interpretacija približala zgodovinski. Če je etnograf lahko brez večjih težav povezal materialno kulturo s skupnostjo (etnično, plemensko, rodovno itn.), ki jo je uporabljala oziroma jo imela za lastno kulturno specifikko, in če je zgodovinar lahko do določene mere ugotavljal etnično

antropolog Jochan Friedrich Blumenbach (1752–1840). S tem izrazom je želel označiti indoevropske priseljence iz Azije, ki so v prazgodovinskem obdobju osvojili in poselili Evropo.

²⁶ Enega najbolj tipičnih zgodnjih primerov politične "rasne" interpretacije najdemo pri francoskem antropologu Armandu de Quatrefagesu (1810–1902). Ta je po porazu Francozov proti Nemcem 1870 slednje označil kot ljudstvo dveh ras, ki mu vlada "slabša", pruska rasa, ki naj bi bila sama nekakšna mešanica fino-slovanske rase. Zelo pogosto so bila kot rasno inferiorna označena evropska ljudstva neindoevropskega rodu, npr. Laponci, v katerih je R. Virchow videl "patološko raso" (za oba primera cf. Wiujora 1996, 1970). V ZDA so se v 19. stoletju kot rasno inferiorna obravnavala tako rekoč vsa domorodna ljudstva: "Mentalne sposobnosti Eskimov od zgodnjega otroštva do starosti pomenijo eno samo podaljšano otroštvo (S. Morton, *Crania Americana, Philadelphia 1839*, cf. F. Boas, *The Mind of a Primitive Man*, 1911, prevod *Um primitivnog človeka*, Beograd 1982, str.11.). Seveda pa sta najbolj očitna primera aplikacije rasističnih teorij v politiki v nacistični Nemčiji in politika apartheida v Južnoafriški republiki, kjer se je še vse do zadnjih treh desetletij domorodnim ljudstvom in kulturam odrekal kakršenkoli kulturni dosežek pred prihodom belega človeka. Celo znamenite "velike hiše" (zimbabveji) naj bi

bile delo prvih belih priseljencev.

²⁷ *Tovrstni motivi za antropološke raziskave v arheologiji so se ohranili še v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni tudi na Slovenskem. Prve velike povojne arheološke raziskave slovanskih nekropol (Ptuj 1946, Bled 1948) so vključevale tudi antropometrične raziskave, da bi dokazali slovansko populacijo in s tem zanikali teze o germanskem izvoru pokopanih oseb, kar sta zagovarjali predvojna in medvojna nemška in avstrijska arheologija (glej npr. Kastelic J. in Škerlj B. 1950; Ivaniček F. 1951).*

²⁸ *Temu ustreza definicija kulture, ki jo je podal britanski antropolog E. Tylor leta 1871: "Kultura oziroma civilizacija je v najširšem etnografskem pomenu kompleksna celota, ki vključuje znanje, vero, umetnost, moralo, zakone, običaje in druge sposobnosti in navade, ki si jih človek pridobi kot član družbe."*

²⁹ *Med prvimi, ki je v tem pogledu uporabil izraz kultura, je bil Olof Rygh, ki je v poročilu muzeja v Oslu za leto 1866 določene najdbe pripisal arktični kulturi (prednikom današnjih Laponcev). V nemški prazgodovinski arheologiji se je izraz kultura pričel uveljavljati najprej v zvezi z neolitskimi študijami o kulturi linearno trakaste keramike (v Meinander 1981, 106).*

sestavo določenega prostora, se je podobno predpostavljalo tudi za arheologijo, ki naj bi potrebovala samo ustrezno metodo za tovrstno branje arheološkega zapisa. In prav na tem mestu je arheologija naredila največji zdrs stran od dopuščenih oblik sklepanja.

Predpostavka, da materialna kultura vsebuje informacije o etnični pripadnosti njenih izdelovalcev oziroma uporabnikov, se je zelo velikemu delu arheologov in laične javnosti zdela tako naravna in logična ter v skladu z interpretativnimi cilji arheologije, da je redkokdo podvomil vanjo, in je še danes precej prisotna v arheološki interpretaciji.

Prav ob tem vprašanju je nastalo eno največjih protislovij arheologije; po eni strani je materialna narava artefaktov, zgradb in najdišč ustvarjala iluzijo, da arheološka interpretacija lahko računa na "trdne" in oprijemljive dokaze, po drugi strani pa je arheologija vse do zadnjih 50 let uporabljala zelo poenostavljeno in naivno družbeno teorijo, s katero je skušala rekonstruirati historične in družbene pojave. Konceptna orodja, s katerimi je arheologija interpretirala prazgodovino, so bila v veliki meri razvita v drugih vedah (v zgodovini, antropologiji, etnologiji in geografiji), vendar so bila v arheološki praksi precej (velikokrat tudi preveč) poenostavljena, da bi se lahko z njimi obravnaval arheološki zapis. Še več, če v določenih situacijah arheologija ni imela na voljo ustreznih historičnih modelov in primerov, se je zelo pogosto oprla na "zdrav razum" arheologov, ki pa seveda ni bil prost stereotipov, predsodkov, vrednostnih sodb, ideoloških in političnih predstav. Nacionalizem in gledanje na preteklost skozi perspektivo nacionalnega pa je bil dolgo eden najpomembnejših dejavnikov, ki so oblikovali "zdrav razum".

Kulturno-zgodovinska paradigma se je pričela oblikovati že v skandinavski arheologiji v zadnjih desetletjih 19. stoletja, dokončno pa se je oblikovala in razvila svoja načela raziskav in metode v nemški arheologiji na začetku 20. stoletja in je kmalu postala prevladujoča paradigma v večini nacionalnih arheoloških šol. Pred njenim nastopom je v evropski prazgodovinski in zgodnejzgodovinski arheologiji obstajalo več različnih pristopov in tradicij, ki so bile bolj ali manj vezane na različne antikvarske in historiografske tradicije posameznih dežel. Številni pristopi so bili že od samih začetkov prežeti s patriotskimi motivi in nacionalizmom, vendar je nacionalizem šele s pojavom kulturno-zgodovinske paradigme dobil jasno prepoznavno mesto metateorije.

Osrednji pojem, okrog katerega je kulturno-zgodovinska arheologija gradila svojo interpretacijo preteklosti, je bila kultura. V arheološki terminologiji se je ta termin pričel uporabljati proti koncu 19. stoletja in je bil na začetku pogosto sinonim za civilizacijo.²⁸ Toda kmalu se je uveljavila veliko bolj zožena definicija kulture kot historične in družbene kategorije, ki naj bi predstavljala arheološki ekvivalent pojma pleme, ljudstvo oziroma etnično homogene skupnosti.²⁹ Eden glavnih pobudnikov takega razumevanja kulture je bil Rudolf Virchow (1821–1902, vodilni nemški fizični antropolog,

tudi politik), za katerega so bila plemena naravna oblika kolektivne eksistence v času pred nastopom civilizacije. Pleme naj bi imelo lastno in enotno kulturo in ta naj bi se odražala v vseh vidikih življenja, tudi v oblikah in okrasih materialnih predmetov. Tako je tudi opredelil nalogo prazgodovinarjev, ki naj bi na etnografski način, raziskovali plemena v prazgodovini (Kossack 1992, 81). Metoda, ki jo je predlagal za takšno delo, je bila tipično arheološka: klasificiranje tipičnih predmetov in oblik, proučevanje njihove distribucije v času in prostoru, za pozno prazgodovino oziroma zgodnji srednji vek pa naj bi prišli v poštev tudi zgodovinski viri.³⁰

Koncept arheološke kulture kot označevalca etnične skupnosti v prazgodovini je dokončno utemeljil nemški prazgodovinar in germanist G. Kossina (1858–1931) v delu o izvoru Germanov (Kossina 1911). Postavil je dva postulata, ki sta za več desetletij določila smer, po kateri se bo razvijala prazgodovinska in zgodnjezgodovinska arheologija (Kossina 1911, 3):

a) ostro zamejene kulturne province ustrezajo natančno določenim ljudstvom in narodom (Postulat temelji na predpostavki, da ima vsako ljudstvo oziroma pleme specifično (etnično) materialno kulturo, ki ga razlikuje od drugih, in da prostorska razprostranjenost oblik tovrstne materialne kulture odraža ozemlje, ki ga je poseljevalo določeno ljudstvo. Razlike v prostorski distribuciji, ki nastajajo skozi čas, naj bi kazale na fizične selitve teh ljudstev.)

b) kulturna kontinuiteta pomeni etnično kontinuiteto (Postulat utemeljuje možnosti proučevanja etnogeze v arheologiji. Če je kulturni razvoj materialne kulture (oblike artefaktov, okrasa, pokopov itn.) kontinuiran v času oziroma ga izraziteje ne prekinjajo in usmerjajo "tujerodne" oblike, potem je moral biti kontinuiran tudi etnični razvoj. S tem postulatoma je omogočena t.i. retrogradna analiza. Če je mogoče na podlagi historičnih virov identificirati določeno ljudstvo oziroma ozemlje, ki ga je to ljudstvo poseljevalo, in artefakte, ki jih je to ljudstvo proizvajalo in uporabljalo, potem je z upoštevanjem merila kulturne (oz. etnične) kontinuitete mogoče iti v čas nazaj in ugotavljati etnogenezo tega ljudstva).

Kossinova *Siedlungsarchäologie* (poselitvena arheologija), kot je sam označeval svoj pristop, je bila sinteza tipološko-kronološke metodologije, ki so jo nekaj desetletij pred tem razvili skandinavski arheologi, difuzionizma teorije kulturnih krogov (*Kulturkreis-theorie*) ter lingvističnih in historičnih konceptov etnogeneze Nemcev in Herderjevim konceptom nacionalne zgodovine. Vse skupaj je bilo še dodatno začinjeno z izrazitim nacionalističnim aktivizmom, s katerim je Kossina želel doseči, da bi prazgodovinska arheologija postala "eminentna nacionalna veda".³¹ Cilj "eminentne nacionalne vede" je bil ugotoviti obstoj plemen in ljudstev ter proučiti njihov zgodovinski razvoj in njihovo teritorialno razprostranjenost skozi čas (Kossina 1911, 17).

³⁰ *Pobuda Virchowja izvira iz istega leta kot Tylorjeva definicija kulture (1871). Tega leta je Virchow predlagal ustanovitev posebne komisije znotraj Nemškega antropološkega društva za izdelavo kart razprostranjenosti tipičnih kulturnih potez posameznih prazgodovinskih "plemen"* (Kossack 1992, 82).

³¹ *Tako je naslovil svoje delo Die deutsche Vorgeschichte eine hervorragend nationale Wissenschaft, Manus 4, 1912.*

³² Kossina je klasične arheologe zaničljivo označeval kot Romlingen (Rimljančke) in jim očital zanemarjanje nacionalnih dolžnosti.

³³ Zelo pogosto se je dogajalo, da so z identično (Kossinovo) metodologijo arheologi prozvajali popolnoma izključujoče interpretacije. Najbolj ilustrativen je primer poljskega arheologa Józefa Kostrzevskega, avtorja avtohtonistične teze o Slovanih in slovanski poselitvi Polabja in Pomeranije. Kostrzewski je bil Kossinov učenec, vendar je Kossinovo metodologijo uporabil za izrazito patriotske oziroma nacionalistične arheološke interpretacije (natančneje o Kostrzewskem glej v R¹czkowski 1996).

³⁴ Karl Ritter (1779–1859), glavno delo *Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie*, izšlo v 19 zvezkih v Berlinu (1822–1859).

Toda čeprav je Kossina že v svojih prvih nastopih deloval izrazito nacionalistično in populistično³² in njegove interpretacije niso imele večjega odmeva zunaj Nemčije, pa se je njegova metodologija zelo hitro razširila po vseh evropskih šolah in postala glavno orodje za kreiranje nacionalnih prazgodovin. Učinkovala je predvsem s svojo koherentnostjo, preprostostjo in aktualnostjo; seveda ob predpostavki, da je moč materialni kulturi pripisati njen etnični izvor oziroma da določeno skupnost označuje njena materialna kultura.³³ Slednja predpostavka je zelo trdoživa in se je kljub številnim kritikam v prazgodovinski arheologiji ohranila kot eno temeljnih izhodišč arheološke interpretacije.

Antropogeografija

Zanimivo je, da največ študij o nacionalizmu v arheologiji proučuje zvezo med arheologijo in zgodovino, medtem ko je bil nacionalizem, ki je v arheološko interpretacijo prihajal iz geografije, precej slabo proučen in absolutno premalo upoštevan.

Zgodovino geografije 19. stoletja zaznamujejo razklanost na fizično in družbeno geografijo in poskusi preseganja tega razkola. Eden zelo ambicioznih poskusov združitve geografije v enotno vedo je bila antropogeografija kot splošna znanost, ki naj bi proučevala vzročno-posledična razmerja med naravo in zgodovino, v nacionalni optiki pa odnose med narodom in njegovim ozemljem.

Karl Ritter,³⁴ eden od utemeljiteljev znanstvene geografije, je skušal utemeljiti enotnost geografije s pomočjo teleološkega sistema. Zemlja je prostor za vzgojo oziroma kultiviranje človeštva (*Erziehungshaus*). Zgodovina se po Ritterju odvija na dveh ravneh; na zunanji ravni jo določajo pravila narave, toda njeno pravo notranje gibalno naj bi bilo dejstvo, da ima vsaka oblika eksistence na svetu svoj specifičen smoter in da vse oblike življenja participirajo v oblikovanju splošnega smotra celotnega sistema. *Erziehungsplan* končno realizira takrat, ko se ga ljudje zavedo in tako spoznajo smoter eksistence. Tega je po Ritterju sposobna samo visoko razvita misel, ki odlikuje najbolj razvite narode. In zato so samo ti narodi sposobni izrabiti naravne danosti sebi v prid.

Ritter in pred njim tudi Alexander Humboldt (1769–1859) sta geografijo človeštva (*Geographie der Menschheit*) želela utemeljiti kot holističen koncept, ki naj bi združeval empirično oziroma racionalistično dimenzijo z idealistično filozofijo, zato naj bi bila geografska razlaga dovolj primerna in operativna tudi za zgodovinarje, sociologe, antropologe in druge proučevalce človeške kulture. Združitev naravne in zgodovinske razsežnosti človekovega obstoja v Humboldtovem in še zlasti v Ritterjevem konceptu geografije se je sredi 19. st. zdela številnim raziskovalcem eden najpomembnejših dosežkov v razvoju znanosti o človeku, s čimer naj bi se odprle možnosti za aplikacije tega koncepta v različnih disciplinah.³⁵

Na Ritterjevih osnovah je antropogeografijo dokončno utemeljil Friedrich Ratzel (1844–1904), vodilni nemški geograf zadnjih desetletij 19. stoletja. Definiral jo je kot splošno vedo o človeku in okolju, ki mora temeljiti na empiričnih opazovanjih velike množice primerov delovanja okolja na življenje človeka kot posameznika in kot kolektivno entiteto (narod). Ratzlova metodologija je na prvi pogled izrazito pod vplivom geografskega determinizma, vendar se je tudi Ratzel oprl na Herderja in je v antropogeografijo vpeljal koncept narodnega duha kot temeljno silo, ki določa človekovo eksistenco v prostoru in času. Tako naj bi bila država proizvod dveh dejavnikov – okolja, v katerem se formirajo ustrezne družbene oblike, in notranje duhovne sile ljudstva, ki je po svoji naravi ekspanzionistična in jo spodbuja stalna potreba (*Trieb*) po širjenju in osvajanju novih prostorov. Sam proces nastajanja in razvijanja ljudstev v države nujno poteka prek migracij (zaradi ekspanzionistične narave narodnega duha), ki so glavni zunanji geografski odraz nastajanja držav in politične zgodovine.³⁵ Sobivanje človeka z okoljem se po Ratzlu ne kaže samo v materialnih vidikih (v tehnologiji, ekonomiki, izbiri lokacij za naselja, pogojih za stike z drugimi skupnostmi itn.), temveč tudi v nastanku posebne psihološke strukture – *značaju naroda* (*Volkscharakter*), ki je proizvod okolja, duha naroda in zgodovine. Najvišjo stopnjo geografskega razvoja doseže narod takrat, ko postane subjekt politične geografije oziroma ustvari svojo nacionalno državo.

Nacionalizem je seveda neizogiben element in spremljevalec antropogeografije. Večina začetnikov nacionalnih geografskih šol v Evropi so bili antropogeografi (Ratzel v Nemčiji, Vidal de la Blache v Franciji, Cvijić v Srbiji, Mackinder v Veliki Britaniji, Melik v Sloveniji itn.) in so na bolj ali manj podoben način skušali utemeljiti vedo, ki naj bi povezovala prostor (teritorij) z narodom in njegovo zgodovino ter identiteto, pri čemer je pri vseh zelo izrazit družbeno-politični kontekst, v katerem so živeli in delovali. Skorajda odveč je reči, da je Ratzel svojo antropogeografijo v marsičem prilagajal potrebam in okoliščinam na novo nastale nemške države in da je njegovo delo eno temeljnih del nemške *Staatenkunde*, in podoben status imajo v svojih državah tudi drugi, zgoraj omenjeni "očetje" nacionalne geografije.

V Nemčiji je Ratzlov koncept še več desetletij po Ratzlovi smrti izrazito dominiral na področju *Staatwissenschaft* in v teorijah o narodih (Oberhumer 1923). Država, ki jo po Ratzlu, če nekoliko poenostavimo, sestavljajo na materialni ravni narod (*Volk*) in teritorij (*Boden*), na duhovni ravni pa ju v organsko celoto povezujeta nacionalna ideja in ideja države kot njena evoluirana oblika, je koncept, ki je ves čas implicitno prisoten pri Kossini in tudi v celotni kulturno-zgodovinski arheologiji.

Podobnosti med Ratzlom in Kossino najdemo tudi v nekaterih interpretativnih modelih Kossine, ki zelo spominjajo na Ratzlove teze, da naroda ne moremo proučevati izolirano od prostora, na

³⁵ Tradicija holizma v geografiji izvira še iz razsvetljenstva. Montesquieu je prvi definiral geografski determinizem (okolje je glavni in naravni zakon, po katerem se morajo ravnati ljudje). Pomembno mesto ima tudi Kant, ki je v *Kritiki čistega razuma* (1781) postavil geografijo ob bok zgodovini (prva proučuje ljudi po krajih, druga pa dogodke v času). Herder je v filozofiji zgodovine kot vrhovni zakon, ki določa zgodovinske dogodke, videl delovanje geografske lokacije, okoliščin, ki jih ponuja čas in tendence nacionalnega duha. Po Herderju je nacionalni karakter vtisnjen v vsa narodova dela in sledove, ki jih je zapustil na svojih tleh (*Modern History Sourcebook: Johann Gottfried von Herder: Materials for the Philosophy of the History of Mankind, 1784*, glej v: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1784herder-mankind.html>).

³⁶ Migracije ljudstev so za Ratzla temeljna manifestacija kolektivnih oblik človekovega življenja. Ratzel (1909, 73) jih definira kot eno osnovnih substanc *Völkerlebens*, ki sproža druge zgodovinske procese.

katerem živi; da se vsaka razvojna sprememba v narodu zaradi njegove organske zveze s teritorijem nujno odraža v reorganizaciji teritorija; da na istem teritoriju lahko obstaja samo ena politična ideja države (oz. samo ena arheološka kultura, opomba P.N.); da se lahko druga ideja razvije samo če prva oslabi, ipd. Težko verjamemo, da tako nacionalno angažirana osebnost, kot je bil Kossina, ni poznala in upoštevala misli tvorca nemške državotvorne teorije in jih vsaj posredno aplicirala v svojih raziskavah prazgodovine Germanov. Takšen primer lahko vidimo v Kossinovem enačenju *Kulturgebiete* = *Volksgebiete* oziroma *Kulturgebiete/Volkerstämme* (1920, 4, 17), za katerega bi težko rekli, da je brez referenc na Ratzlov koncept *Volk/Nationalstaat*.

Kar se tiče metodologije, ne moremo zanemariti še enega dejstva, ki povezuje Ratzla in Kossino – metodo karte razprostranjenosti. Ta metoda je v arheologijo prišla iz geografije in primerjalne etnologije. Največ zaslug za njeno aplikacijo v primerjalnih etnoloških študijah ima prav Ratzel, ki je to metodologijo uporabil kot glavno deskriptivno orodje v svojem delu *Völkerkunde* (1885–1888), v katerem je postavil izhodišča difuzijske teorije kulturnih krogov (*Kulturkreislehre*). Za Ratzla so bile temeljni razlog za neenako distribucijo kulture in njenih dosežkov različna sposobnosti inventivnosti ljudi oziroma posameznih skupnosti; superiornejše kulturne oblike in skupnosti naj bi bile veliko bolj teritorialne ekspanzivne in nasprotno, migracije (*Völkerbewegungen*) so lahko kazalec serije superiornejših oblik. Možnost vzporednega in neodvisnega nastajanja podobnih kulturnih inovacij na različnih krajih je Ratzel v veliki meri izključeval.

Toda zveza med geografijo in arheologijo ni bila samo prek antropogeografije kot “splošne vede o Prostoru in Zgodovini”, temveč je veliko starejša in ima korenine v tradiciji domoznanstva, ki segajo še v 16. in 17. stoletje. Tudi ta tradicija je močno pripomogla h krepitvi najprej regionalnih, kasneje pa še nacionalnih identitet. Najzgodnejši takšni primeri pri nas so dela Giacomma Filippa Tommasinija (1595–1654), škofa iz Novigrada (*De commentariis storici-geografici della provincia dell'Istria libri otto con appendice*), Janeza Ludvika Schönlebnna (1618–1681) *Carniola Antiqua et Nova sive annales sacroprophani* (1681) in Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693) *Die Ehre des Herzogthums Crain* (1689). Njihova dela so nastala povsem v duhu regionalnega (deželnega) patriotizma; z namenom postaviti domačo deželo ob bok drugim beneškim oziroma avstrijskim deželam. In čeprav v njunih delih ne moremo najti nobenih neposrednih referenc na slovenski narod, je kasnejša intelektualna produkcija (npr. Linhart, ki je bil med prvimi, ki je poskušal utemeljiti slovenski narod na podlagi skupne zgodovine od zgodnjega srednjega veka naprej, še bolj pa nacionalno usmerjena intelektualna elita druge polovice 19. stoletja) njuna dela postavila za temeljni deli slovenskega domoznanstva.

Zveza med “domačo” arheologijo in geografijo je bila zelo izrazita v britanski arheologiji, kjer se je vse do konca druge svetovne vojne arheologija Britanije v glavnem poučevala na oddelkih za geografijo (Wilson 1986, 7). Najpomembnejša arheologa Britanije v prvi polovici 20. stoletja (O.G.S. Crawford in C. Fox) sta bila po izobrazbi tudi geografa, kar se je zelo očitno odražalo v njunem pristopu in metodologiji (*geographic archaeology*).

Prevlada nacionalizma v arheologiji (okrog 1900–1960)

Nacionalizem je bil prevladujoča poteza vseh nacionalnih arheologij v Evropi v prvi polovici 20. stoletja. V času, ko sta izbruhnili dve svetovni vojni, serija državljskih vojn in narodno osvobodilnih vojn, ko je etnično čiščenje postalo običajna oblika reševanja nacionalnih sporov tudi v “mirnih” časih (pogromi nad Židi v Rusiji, Armenci v Turčiji, izgon maloazijskih Grkov, raznarodovanje na Primorskem in v Istri za časa italijanskega liberalnega in fašističnega režima itn.) je nemogoče pričakovati, da bi velik del arheologije govoril drugače kot z nacionalističnim jezikom. Nacionalizem je bil preprosto tako močan, da je tudi narekoval raziskovalne programe, doktrino arheološkega raziskovanja in njeno družbeno vlogo. Kulturno-zgodovinski pristop oziroma boljše rečeno “zgodovina kultur” je bila pravzaprav logična posledica večdesetletnega nacionalističnega ozračja, ki je vladalo v Evropi. Glavna razlika med obdobjema pred drugo svetovno vojno in po njej je bil rasizem, ki je bil zelo pogost v arheologiji pred 1945, po vojni pa je bil v glavnem izločen iz arheoloških razlag v evropski arheologiji. Slednje ne velja za nacionalizem, ki je še vsaj dve desetletji ostal eden glavnih motorjev, ki so poganjali arheološko prakso.

Kulturno-zgodovinska arheologija se je večini proučevalcev oddaljene preteklosti zdela zelo koherenten, preprost in “naraven” pristop. Zdelo se je popolnoma samoumevno, da je moč arheološko preteklost in najdbe iz nje opisovati, klasificirati in razlagati v terminih etničnih in nacionalnih kategorij. Veliko zaslug za nadaljnjo utrditev koncepta arheološke kulture je imel Gordon Childe (1892–1957), vodilni britanski in evropski prazgodovinar sredine 20. stoletja, ki je iz Kossinove poselitvene arheologije odstranil šovinistični in rasistični naboj ter dodatno izboljšal konceptna orodja kulturno-zgodovinske interpretacije. Glavna Childova izboljšava se tiče družbene teorije v arheologiji. Kulturno-zgodovinska arheologija pred Childom je uporabljala zelo poenostavljeno družbeno teorijo, ki je skušala povezati etnično atribucijo artefaktov (i.e. ljudstva), teritorij razprostranjenosti vodilnih (etnično diagnostičnih) tipov artefaktov in historične procese migracij, invazij, okupacij ipd. kot glavne družbene procese, ki jih je moč razbrati iz arheološkega zapisa.

³⁷ Če odmislimo rasistično komponento, ki je bila del arheološke doktrine v nacistični Nemčiji, verjetno ni velikih razlik v tem, kako so kasnejše fašistične diktature (npr. grška, španska, portugalska) uporabljale arheologijo v nacionalistične namene, pa tudi "sovjetizacija" arheologije, ki je uradno postavila na prvo mesto analizo razrednih oziroma družbeno-ekonomskih odnosov, ni bila nič manj nacionalistična, ko je šlo za razlago ekspanzije slovanskih narodov, zlasti ruskega, na račun drugih etničnih skupnosti v Evropi in Aziji.

³⁸ Ahnenerbe (Dediščina prednikov) je bila organizacija, ki jo je leta 1935 ustanovil H. Himmler za raziskovanje germanske prazgodovine. Ahnenerbe je bila del organizacije SS. Več o Ahnenerbe glej v M. Kater, *Das "Ahnenerbe" der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.*

³⁹ K. Dinklage, *Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken, Kleine Schriften des Instituts für kärntner Landesforschung, Heft 3, Laibach 1943. O izkopavanjih na Bledu glej tudi članek K. Dinklageja in R. Ungerja v Kärntner Zeitung št. 6, 1943.*

Childov koncept arheologije je bil še vedno močno historičen, vendar pa je pod vplivom evolucionizma in marksizma vpeljal v arheologijo kultur opazovanje in razlaganje kulturnih procesov s stališča družbene razslojenosti in politične moči, ki izhaja iz nadzora proizvodnih sredstev, kulta in drugih vidikov razširjene reprodukcije. Druga pomembna razlika, ki jo je vpeljal Childe, je bila zahteva, da je za določanje kultur treba opazovati širše združbe in ponavljajoče se kombinacije artefaktov, ne pa samo posameznih "tipičnih" oblik.

Toda glavni razlog, da se je koncept arheološke kulture kljub številnim kritikam obdržal, ni samo Childova izboljšava, temveč gre to v veliko večji meri pripisati prevladujoči nacionalistični klimi v povojni Evropi, ko se je ponovno preoblikoval politični zemljevid sveta in ko so do tedaj podrejeni narodi za svojo emancipacijo uporabljali ista arheološka orodja za dokazovanje svojih historičnih pravic, kot so to pred drugo svetovno vojno počeli Nemčija, Italija in druge države, ki so bile v vojni poražene – le da so sedaj bile puščice na kartah razprostranjenosti kultur obrnjene v nasprotno smer.

Čas do konca druge svetovne vojne je tudi čas največjih nacionalističnih, šovinističnih in rasističnih zlorab arheologije, ki je v številnih režimih postala orodje za argumentiranje nacionalnih in historičnih pravic. Arheološka podpora nemškemu nacističnemu projektu *Lebensraum*, italijanski fašistični doktrini o Sredozemlju kot o prostoru, ki historično pripada Italiji in rasističnim tezam o superiornosti arijske rase, so samo najbolj očitni in najbolj zloglasni primeri slabe arheologije, toda precej podobne primere lahko najdemo v vseh evropskih arheologijah pred drugo svetovno vojno³⁷ in po njej. Glavna razlika je verjetno v tem, da sta bila v Nemčiji in Italiji na oblasti diktatorska režima, ki sta instrumentalizacijo arheologije pripeljala do skrajnosti, toda mehanizmi za njeno zlorabo so bili vgrajeni že v samo epistemologijo takratne arheologije in praksa je pokazala, da so se jih na podoben način posluževali povsod, pri majhnih in velikih narodih, pri narodnih manjšinah, v aristokratskih in populističnih krogih, v diktaturah in demokracijah, v starih in na novo ustanovljenih državah.

Tudi Slovenija in Jugoslavija nista bili imuni na tovrstne pojave. Dolgo je bila Slovenija "žrtev" nemške ekspanzionistične ideologije, ki je dosegla vrhunec za časa druge svetovne vojne, ko so nemški arheologi pod okriljem Ahnenerbe³⁸ leta 1943 izkopavali na Bledu, nekaj malega pa so raziskovali tudi na Štajerskem, da bi dokazali germanskost prostora južno od Alp ("Naredite mi to deželo zopet nemško" – Hitlerjev govor 1941v Mariboru).³⁹ Z zahodne strani pa je z rimsko civilizacijo in omiko "pretil" Mussolinijev režim. Reakcija po končani vojni je bila takojšnja: izkopavanja slovanske naselbine na Ptuj in objava drugih slovanskih najdišč v severni Sloveniji (Korošec 1947a, 1848; 1947b) ter objava krajše arheološke razprave v zborniku *Slovenci na Jadranu* (Šribar 1952).

Druga svetovna vojna je v arheologiji pustila izjemen pečat. Prvič se je zgodilo, da je bila po vojni razgaljena in uradno sankcionirana zloraba arheologije (npr. denacifikacija na univerzah v Nemčiji). Toda prenova arheologije se je ustavila na pol koraka zaradi spremenjenega političnega ozračja v poznih štiridesetih letih. Denacifikacija v arheoloških krogih je bila najbolj izrazita v Avstriji. Že v Nemčiji so bili z vodilnih mest odstranjeni v arheologiji predvsem arheologi, ki so delovali v sklopu Rosenbergovega urada,⁴⁰ medtem ko je pretežnemu delu arheologov iz Ahnenerbe uspelo nadaljevati kariero (Arnold B. and Hassmann H. 1995, 74). Skoraj nič takega pa se ni zgodilo v Italiji, kjer je protagonistom fašistične arheologije uspelo ohraniti svojo kariero in družbeni vpliv v Italiji vse do sedemdesetih let (glej v Guidi 1996).

Še manj kritik pa so bile deležne arheološke šole zmagovalne strani v drugi svetovni vojni. Ravno nasprotno, številne od njih, predvsem pa arheologije srednje- in vzhodnoevropskih držav in narodov, so znova dobile patriotsko nalogo – "vrniti udarec" vsem nacionalnim in ideološkim nasprotnikom, ki so segali po "naši" preteklosti, in ponovno je bila pri roki Kossinova metoda. Takšna reakcija je bila še posebej očitna v 50. in 60. letih, ko so se v številnih državah in v novih družbenih in političnih okoliščinah ponovno oblikovale nacionalne arheološke šole.

Zelo ilustrativen primer je utemeljitev arheologije in arheološke stroke v Jugoslaviji v prvih povojnih letih. V sklepih in programskih dokumentih prvega posvetovanja jugoslovanskih arheologov, ki je bilo v Niški Banji 1950, je bilo med drugim zapisano, da je treba "težišče arheološkega dela prenesti na raziskovanje materialne kulture naših narodov od časa najstarejših slovanskih rodovnih združenj do prvega nastanka razredne meščanske družbe. V ospredje naj bi pri raziskovanju vzeli notranji družbeni ustroj in njegove spremembe, medsebojne odnose naših narodov, kakor tudi njih odnose z bližnjimi in daljnimi okoliškimi narodi. Pri tem je potrebna ostra znanstvena kritika vseh dosedanjih predpostavk (sic!) in teorij o nastanku in razvoju naših narodov." Posebna točka v okvirnem planu arheologije ima "raziskovanje medsebojnih odnosov Južnih Slovanov in njih odnos do sosednjih narodov" (natančneje o posvetovanju glej v J. Korošec 1950a). Zanimivo je pogledati tudi članek *Arheologija in nekatere njene naloge* J. Korošca, enega izmed utemeljiteljev povojne slovenske arheologije, v katerem poskuša predstaviti osnovno arheološko sistematiko. Korošec v članku večkrat obravnava arheološko kulturo, ki jo razume kot sintezo "materialne in duhovne kulture neke skupine", obenem pa tudi sprejema arheološko kulturo kot "izraz individualnosti nekega plemena oziroma ekvivalenta jezikovne individualnosti" (Korošec 1950b, 16–17). Etnogeneza slovanskih narodov je bila primarna naloga jugoslovanske arheologije in večina arheologov (ne samo v takratni Jugoslaviji) je bila trdno prepričana, da je arheologija

⁴⁰ Amt Rosenberg (Rosenbergov urad) je bil ustanovljen s podobnimi cilji kot Ahnenerbe in je bil dolgo tudi v konfliktu s Himmlerjevo organizacijo. Vodilno vlogo v njem je imel Hans Reinerth (1900–1990), vodilni nacistični prazgodovinar.

sposobna razložiti etnogenezo na podlagi materialne kulture, in samo takojšni intervenciji B. Grafenauerja gre zahvala, da takratna prazgodovinska in zgodnesrednjeveška arheologija v Sloveniji in Jugoslaviji ni v celoti ponovila napak, ki jih je sama očitala “napačnim teorijam o nastanku in razvoju naših narodov”. Grafenauer (1951) je ostro kritiziral idejo, da je moč določene tipe in skupine najdb neposredno povezovati z določenimi etničnimi oziroma jezikovnimi skupinami, prav tako pa je nasprotoval ideji, da je lahko ista materialna kultura značilna za vse družbene sloje v določeni etnični skupnosti. Njegova kritika je na prvem mestu veljala slovanski arheologiji, ki se je v vseh takratnih republikah, z izjemo Hrvaške, prvič sistematično utemeljila in organizirala, vendar je Grafenauerjeva kritika odmevala tudi na drugih arheoloških področjih. Grafenauer je preprosto zahteval bolj realistično, kompleksno in historično relevantno metodologijo etnogenetskih raziskav.

Nacionalizem in arheologija ob koncu 20. stoletja

V 60. in 70. letih je v delu arheologije prišlo do velikega preloma s predvojno tradicijo kulturne zgodovine. V ZDA, Veliki Britaniji in v manjši meri tudi v Skandinaviji se je iz kritike dotedanje arheologije in njene epistemologije razvila serija pristopov, ki se s skupnim imenom označujejo kot procesna arheologija. Prelom je bil najbolj radikalen v ameriški arheologiji, kjer je t.i. novi arheologiji uspelo v zelo kratkem času postaviti arheologijo na popolnoma drugačnih temeljih v primerjavi z evropsko tradicijo – na mesto, ki ga je v evropski arheologiji imela kulturna zgodovina, je stopila antropologija. Naslednja pomembna sprememba, ki so jo skušali vpeljati novi arheologi, sta bila epistemologija naravoslovnih ved in nomotetično deduktivno sklepanje kot glavni način oblikovanja in testiranja hipotez. Nova arheologija je uporabljala izrazito materialistično definicijo kulture, ki jo je prevzela iz neoevolucionistične antropologije Leslija Whita; kultura je bila razumljena kot sistem prilagajanja spremembam v okolju. Orodja in koncepti, s katerimi je nova arheologija proučevala kulturo, so bili izrazito antihistorični: splošna teorija sistemov, ekosistemska teorija in funkcionalizem kot glavna družbena teorija. Historični koncepti in kategorije so bili za novo arheologijo preveč partikularni in zato “znanstveno” neobvladljivi. Vprašanje etnogeneze, ki je bilo v istem času med najpomembnejšimi vprašanji v tradicionalni evropski arheologiji, je bilo tako v celoti izločeno s seznama raziskovalnih tem nove arheologije.

Skoraj sočasno je prihajalo do zahtev po “discipliniranju” nedisciplinirane arheološke vede tudi v britanski arheologiji, kjer je vodilno vlogo med “reformatorji” prevzel David Clarke, ki pa je v nasprotju z ameriškimi novimi arheologi, ki so iskali vzore v antropologiji,

poskušal razviti avtentično arheološko teorijo in epistemologijo. Clarke je označil za glavno napako dotedanjega koncepta arheološke kulture njeno izrazito preozko oziroma monotetično (enopomensko) definicijo. Z enim samim merilom (lingvističnim, etničnim, "tipično" materialno kulturo itn.) je po Clarku nemogoče opisati katerokoli dejansko skupnost v preteklosti in arheološke kulture ni mogoče predstaviti z nobenim preprostim historičnim modelom (Clarke 1968, 370–408). Za Clarka je arheološka kultura entiteta, ki na ravni empiričnih značilnosti artefaktov odraža precej bolj kompleksne družbene in kulturne oblike in jo je moč opazovati in razumeti izključno z arheološko in nobeno drugo analizo. Drugače povedano, arheološka kultura ne more biti ekvivalent plemenu ali ljudstvu oziroma etnični skupini, ker materialna kultura ne pomeni označevalca etničnega, temveč je treba reference zanjo iskati v širšem okviru kulture, ki vključuje tehnologijo, adaptacijo na okolje, gospodarske oblike ter družbeni in religiozni sistem.

V slabih dveh desetletjih je procesni arheologiji uspelo dobiti vodilni pristop v anglo-ameriški in skandinavski arheologiji, medtem ko so arheološke šole celinske in sredozemske Evrope še naprej vztrajale na tradicionalnem konceptu kulturne zgodovine, tudi zaradi specifičnih zgodovinskih izkušenj in političnega ozračja. Vprašanje etnične atribucije artefaktov je ostalo še vedno zelo popularno med arheologi in mnogi so prepričani, da je arheološka kultura kot etnična in historična kategorija ustrezen referenčni okvir za interpretiranje arheološkega zapisa. Še bolj je bilo to mnenje prisotno v laični javnosti, ki zahteva preproste odgovore na preprosta vprašanja: kdo so bili ljudje, katerih materialni ostanki so bili odkriti, iz katerega časa izhajajo in v kakšni relaciji smo mi (naš prostor) z njimi – vprašanja, ki se neposredno tičejo identitete ljudi in kjer je nacionalizem vedno imel zelo trdno oporišče in velike možnosti za proizvajanje *slabe* arheologije.⁴¹ Ignoriranje tega problema oziroma beg v znanstveno ustrežnejše teme, kot je to počela predvsem ameriška nova arheologija, je arheologijo še bolj razorožila pred zlorabami.

Po določenem "premoru" v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko je bil nacionalizem v arheologiji nekoliko manj izrazit, za kar gre razloge pripisati določenemu vplivu procesne arheologije in določeni stabilizaciji političnih razmer v Evropi, k čemur je veliko prispevala trdna delitev interesnih sfer med blokoma, smo lahko v zadnjih dveh desetletjih, ko je prišlo do novih sprememb političnega zemljevida sveta, priče ponovnemu dvigu nacionalističnih zlorab arheologije in prevzemanju določenih potez, značilnih za arheologijo s konca 19. stoletja. To je značilno zlasti za države in narode, ki so bili ali pa so še vpleteni v politične in nacionalne konflikte s sosedi (npr. na Kavkazu, v Jugoslaviji v poznih 80. letih in v novih državah na njenem nekdanjem ozemlju, v Grčiji, Albaniji, baltičkih državah) in tudi za večino tranzicijskih dežel, kjer so po odpravi socialističnega režima prišli na oblast izrazito nacionalistični režimi. Za vse te države

⁴¹ Dober primer "večnosti" vprašanja o etničnem izvoru kažejo razprave o populacijski genetiki, ki se v zadnjem času uspešno uveljavlja tudi v arheologiji. Širša javnost od te nove tehnike predvsem pričakuje, da bo odgovorila na vprašanja o izvoru ljudi in njihovi etnični (rasni) pripadnosti. Gre za podobna pričakovanja kot pri antropometričnih analizah v prvi polovici 20. stoletja. (o genetskih raziskavah in evropski identiteti glej več v M. Pluciennik 1996).

⁴² O iskanju in konstrukciji novih identitet in invenciji tradicije v Jugoslaviji glej več v Slapšak (1993).

⁴³ "... the basic reason for all the past/present "mess" [in Yugoslavia] is the incompatibility of two main frames of reference/ civilizations ... On one side, you have a typical violent and crooked oriental-bizantine [sic] heritage, best exemplified by Serbia and Montenegro ... On the other side (Slovenia, Croatia) there is a more humble and diligent western-catholic tradition Trying to keep Yugoslavia afloat ... is very bad geostrategical thinking, as independent (and westernized) Slovenia (and Croatia) could and would act as a "cordon sanitaire" against the eastern tide of chaos." (Cf. R.M. Hayden, *The triumph of chauvinist nationalisms in Yugoslavia: Bleak implications for anthropology*. *Anthropology of East Europe Review* 11/1–2, 1993; v tekstu uporabljena medmrežna izdaja tega časopisa http://condor.depaul.edu/~crottenbe/aer/aer11_1/hayden.html). Robert Hayden, profesor antropologije na Univerzi v Pittsburgu in eden od prejemnikov tega sporočila, je v njem videl predlog za vzpostavitev nove železne zaveze v Evropi, ki naj bi izključevala na temeljih religioznih in kulturnih meril, ki že mejijo na rasizem (op. cit.).

Tancig proposes explicitly what Me trovi proposes implicitly: the creation of a new iron curtain, one based on religious or

je v večji ali manjši meri značilna revizija lastne zgodovine preteklosti in njena ponovna nacionalizacija.

Ponovno si lahko ogledamo primer druge Jugoslavije, kjer se je že od zgodnjih 80. let lahko slutil kolaps ideologije bratstva in enotnosti. Poudarjanje nacionalne identitete, pri čemer se je še zlasti poudarjala razlika glede na druge narode v Jugoslaviji, je bil splošen pojav in se je v arheologiji kazal predvsem v množičnem nastajanju in odnevu, ki so ga v javnosti imele različne avtohtonistične "teorije" o izvoru Slovencev (Veneti, Etruščani), Hrvatov (iransko poreklo), Srbov (izvor iz neolitske kulture Vinče), o neposredni etnogenezi Albancev iz Ilirov ipd. Poklicna arheologija se je takim interpretacijam v glavnem močno upirala, toda pritisk nacionalnih političnih elit, ki so koketirale z avtohtonističnimi "teorijami", je bil zelo močan in kljub reakciji znanstvenikov (npr. Matičetov 1990) je politika podelila legitimnost takšnim "teorijam": "venetski" konj (motiv, prevzet iz situlske umetnosti) kot uradni logo konjeniškega prvenstva v Lipici, obdarovanje generalnega sekretarja ZN z "venetsko" situlo z Vač ob sprejetju Slovenije med polnopravne članice te organizacije, motivika situlske ("venetske") umetnosti na uradnih dokumentih Republike Slovenije (osebne izkaznice); Tuđmanova interpretacija izvora hrvaškega grba (šahovnice) iz starodavnih civilizacij Irana, koketiranje nove makedonske oblasti z državo Aleksandra Makedonskega (grb in zastava).⁴² Še slabše pa je znalo biti, ko je politika sama neposredno poskušala interpretirati kulturno zgodovino in jo uporabiti za svoje cilje. Samo vprašamo se lahko, kakšne pomisleke je med znanstveniki lahko zbudilo sporočilo, ki ga je znanstvenikom sveta junija 1991 po elektronski pošti poslal P. Tancig, tedanji minister za znanost in tehnologijo (S)R Slovenije.⁴³

V zadnjem desetletju pa lahko opazimo novo obliko manipulacije z nacionalno in kulturno identiteto – v pojavu evropske identitete. Ta, na zunaj internacionalen trend kreiranja nove identitete ima vse značilnosti nacionalističnega procesa prisvajanja preteklosti in kulture. Koncept evropske identitete in kulture, kot ga danes propagira uradni evropski establishment, na načelni ravni dopušča in podpira številne regionalne identitete in zgodovine – toda v mejah katoliškega in protestantskega sveta znotraj meja Evropske unije. Že bizantinska zgodovina Evrope je v veliki meri izločena iz identitete sodobnega "Evropejca", še veliko bolj pa arabska in turška razsežnost.

Eden od elementov, na katerem se želi zgraditi evropska identiteta, je skupna zgodovina. Evropska unija in Svet Evrope sta tako podprla serijo razstav in publikacij, posvečenih "enotnosti" Evrope v arheoloških obdobjih. Prva in najbolj razvpita je bila razstava o Keltih kot o ljudstvu, ki je prvo "povezalo" evropske dežele. Zaradi številnih protestov, da Kelti ne morejo biti skupni imenovalci evropske preteklosti, je Svet Evrope razglasil leto 1996 za leto bronaste dobe; v tem času naj bi bile skupnosti v Evropi prvič jasno povezane z menjalnimi vezmi. Dobra ilustracija ideje, kaj si

evrokratski establishment predstavlja pod evropsko identiteto, je predlog Evropske unije o ustanovitvi Muzeja Evrope, v katerem naj bi bila predstavljena zgodovina in kultura Evrope od časa Karla Velikega (še eden od mitov o združeni Evropi), predvsem pa katoliški in protestanski svet.⁴⁴

Sklep

Nacionalizem je stalni spremljevalec arheologije, pomagal ji je k statusu akademske discipline, diktiral ji je prioritete in njeno družbeno vlogo ter jo tudi zlorabljal za svoje cilje. Toda tako kot vsaka znanost je tudi arheologija v veliki meri samozakonodajno področje, in je prej ali slej sposobno kritično ovrednotiti svojo teorijo in prakso s pozicij, ki niso v funkciji nacionalnega. Čeprav nimamo na voljo popolnih teoretičnih in epistemoloških orodij, s katerimi bi lahko ločevali med nacionalno usmerjeno in nacionalistično arheologijo, pa je dosedanja praksa pokazala, da je takšno ločevanje v veliki meri mogoče. Eden glavnih pogojev, da je proučevanje preteklosti lastnega in drugih narodov lahko znanstveno verodostojno, je pozicija "metodološkega nenacionalizma", kot je predlagal Miroslav Hoch (1996, 297) in kar danes upošteva pretežna večina arheologov, proučevalcev nacionalne preteklosti. Res pa je, da arheološka epistemologija ponuja samo polovico navodil za takšno pozicijo, druga polovica je na plečih samih arheologov, ki morajo biti odgovorni za svoje delo in izjave. Beg v rezervat znanosti pomeni tudi beg pred odgovornostjo za svoje delo in delo drugih kolegov. Javnost bo molk znanstvenikov pred očitnimi zlorabami največkrat interpretirala kot tiho strinjanje z njimi ali pa kot nepoklicanost za reševanje problemov. Nacionalizem bo vedno potreboval "hitre" in predvsem "učinkovite" rešitve problemov. Arheologija morda ne bo nikoli sposobna tako hitro in učinkovito reagirati, kot bi si morda želeli, zato pa lahko deluje s svojo vztrajnostjo na verodostojnih razlagah in na stalnem reflektiranju svoje teorije in prakse. Upoštevati je treba, da pri nacionalizmu ne gre za razumsko delovanje, temveč za verovanje, prepričanje, občutke in izkustvo – občutenja, ki so veliko globlje vsajena v zavest in v nezavedno in so za laike veliko trdnejša kot spreminjajoče se znanstvene razlage.

LITERATURA

- Bettina A. and Hassmann H. (1995), *Archaeology in nazi Germany: the legacy of the Faustian bargain*. V: P.L. Kohl and C. Fawcett (eds.), *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*, Cambridge University Press 1995, 70–81.
- Bitelli R. (1999), *Claustra Alpium Iuliarum, rapalska meja in fašizem*. *Annales* 12/99.
- Chippindale C. (1994), *Stonehenge Complete (revised edition)*. Thames and Hudson.

cultural criteria that border on racism, and the function of which is exclusion rather than forcible inclusion.

⁴⁴ Proti takemu predlogu muzeja je junija 1999 intervenirala grška delegacija pri Evropski uniji.

- Clarke D. (1968), *Analytical Archaeology*. Methuen press.
- Daniel G. (1978), A Hundred and Fifty Years of Archaeology. Duckworth.
- Díaz Andreu M. and Champion T. (1996), *Nationalism and archaeology in Europe: an introduction*. V: M. Díaz-Andreu and T. Champion (eds.) Nationalism and archaeology in Europe, UCL Press 1996, 1–23.
- Grafenauer B. (1951), O arheologiji in zgodovini, Zgodovinski časopis 5, 163–174.
- Guidi A. (1996), *Nationalism without a nation: the Italian case*. V: M. Díaz-Andreu and T. Champion (eds.) Nationalism and archaeology in Europe, UCL Press 1996, 108–118.
- Hoch M. (1996), *Epilogue*. V: M. Díaz-Andreu and T. Champion (eds.) Nationalism and archaeology in Europe, UCL Press 1996, 294–299.
- Ivaniček F. (1951), Staroslovenska nekropola u Ptuj. Rezultati antropoloških istraživanja. Dela 5, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Kastelic J. in Škerlj B. (1950), Slovanska nekropola na Bledu. Arheološko in antropološko poročilo. Dela 2, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Korošec J. (1947a), Poročilo o izkopavanjih na Ptujem gradu leta 1946. Poročila 3, Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani.
- Korošec J. (1947b), Staroslovanska grobišča v severni Sloveniji, Celje.
- Korošec J. (1948), Staroslovansko svetišče na Ptujem gradu. Dela 6, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Korošec J. (1950a), Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov, Zgodovinski časopis 4, 212–215.
- Korošec J. (1950b), Arheologija in nekatere njene naloge. Zgodovinski časopis 4, 5–22.
- Kosack G. (1992), *Prehistoric Archaeology in Germany: Its History and Current Situation*. Norwegian Archaeological Review 25/2, 73–109.
- Kossina G. (1911), Die Herkunft der Germanen, Zur Methode der Siedlungsarchäologie. Leipzig 1911 (v tekstu navajana 2. izdaja iz 1920).
- Marchand S., (1996), *Down from Olympus*. Princeton University Press 1996.
- Matičev M. (ur.) (1990), Venetovanje, Arheo 10.
- Meinander C.F. (1981), *The concept of culture in European archaeological literature*. V: G. Daniel (ed.), Towards a History of Archaeology, Thames and Hudson 1981, 100–111.
- Pluciennik M. (1996) *A perilous but necessary search: archaeology and European identities*. V: J. Atkinson, I. Banks & J. O'Sullivan (eds.), Nationalism and Archaeology, Cruithne Press 1996, 35–58; (glej tudi v <http://archaeology.lamp.ac.uk/amarkep/publist/glasn1.htm>).
- R'czkowski W. (1996), *Drang nach Westen? Polish archaeology and national identity*. V: M. Díaz-Andreu and T. Champion (eds.) Nationalism and archaeology in Europe, UCL Press 1996, 189–217.
- Ratzel F. (1909), *Anthropogeographie* (tretja izdaja). Stuttgart.
- Sklenář K., (1983), *Archaeology in Central Europe: the first 500 years*. Leicester University Press.
- Slapšak B. (1993), *Archaeology and the contemporary myth of the past*. Journal of European Archaeology 1, 191–195.
- Slapšak B. and Novaković P. (1996), *Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia*. V: M. Díaz-Andreu and T. Champion (eds.) Nationalism and archaeology in Europe, UCL Press 1996, 256–293.
- Stig Sørensen M.-L. (1996), *The fall of a nation, the birth of a subject: the national use of archaeology in nineteenth-century Denmark*. V: M. Díaz-Andreu and T. Champion (eds.) Nationalism and archaeology in Europe, UCL Press 1996, 24–47.
- Šribar V. (1952), *Arheološka raziskovanja v Istri*. V: Slovenci na Jadranu, Slovensko-Hrvatska Prosvetna zveza, 17–19.

- Vašiček Z. (1994), L' Archéologie, l'histoire, le passé. *Kronos B.Y. Editions*.
- Wilson D.M (1986), *Foreword*. V: Archaeology in Britain since 1945, I. Longworth and J. Cherry (eds.), *The Trustees of the British Museum* 1986, 7–8.
- Wiwjora I. (1996), *German archaeology and its relation to nationalism and racism*. V: Díaz-Andreu and T. Champion (eds.) *Nationalism and archaeology in Europe*, UCL Press 1996, 164–188.